

BİNGAZİ'DE TARIMSAL KALKINMA AMAÇLI GÖÇMEN İSKÂNI (1851-1904)

*Ali Osman ÇINAR**

GİRİŞ

Bugün Libya'nın Berka (Cirenaica) bölgesindeki illerden birinin merkezi olan Bingazi, ülkenin ikinci kalabalık şehri ve doğu kıyılarının en büyük limanıdır. Bölgede Akdeniz karakterli kurak bir iklim hakimdir. 1551'de Trablusgarp'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra Osmanlı egemenliği Berka bölgesine nüfuz ederek 1578'de Bingazi de kesin olarak Osmanlı yönetimine katılmıştır. Bu tarihten itibaren Garb Ocakları'nda Trablusgarp eyaletinin bir sancağı olan Bingazi, XVII. yüzyılda dayıların kontrolü altında kaldı¹. 1711'de Trablusgarp valiliğini elde ederek güçlü bir idare kurmaya çalışan Karamanlı Ahmet Paşa, Derne ile Bingazi'yi ele geçirdi (1715). Böylece bölgede Karamanlı ailesinin egemenliği kuruldu. XIX. yüzyıl başlarında korsanlık faaliyetleri yüzünden bölgede Amerika, İngiltere ve Fransızlarla ciddi siyasi krizler yaşanmıştır². Ancak bölgenin durumunu en çok, 1830 yılında Cezayir'in Fransa tarafından ele geçirilmesi ve Osmanlı Devleti'nin fiilî olarak müdahale edememiş olması etkilemiştir. Osmanlı Devleti, 1827 yılında tüm donanması Navarin'de yakılmış olduğundan deniz yoluyla ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa isyanı dolayısıyla kara tarafından da Cezayir'e yardım edememiştir. Osmanlı Hükümeti, Cezayir'in işgalini protesto etmiş ve daha sonra birçok defa Fransa nezdinde girişimde bulunarak Cezayir'i geri istemişse de bütün bu faaliyetlerden sonuç alamamıştır. Bunun üzerine padişah askeri harekâta girişmeyi kararlaştırmıştır. Ancak bu harekât doğrudan Cezayir üzerine olmayıp hemen komşusu olan Libya üzerine olmuştur. 1835'te Necib Paşa kumandasında bir Osmanlı filosu Trablusgarp limanına gelerek, Beylerbeyi Karamanlı Ali Paşa'yı tutuklamış ve Ocağın idaresini doğrudan doğruya merkeze bağlamıştır. Padişah, bu icraatı Trablusgarp'ın bir yabancı devlet tarafından işgalini önlemek ve Cezayir'in kaybindan beri Fransızlarla savaşan Konstantine beyi Ahmed'e silah

* Dr. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

¹ Sırrı Erinç, "Bingazi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s. 181-182.

² Atilla Çetin, "Derne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 181.

ve mühimmat sevkinin kolaylaştırmak için göze almıştı³. Başlangıçta birçok iç isyanlar ve kabile ayaklanmaları ile çalkalanan Bingazi, 1863'te doğrudan Bâbüâlî'ye bağlı müstakil bir mutasarrıflık merkezi haline getirilerek Trablusgarp'a bağlı olduğu dönemdeki imtiyazları kaldırılıp düzenli bir vergi sistemine tabi tutulmuştur⁴. 1860'lı yıllardan itibaren Avrupalıların Trablusgarp, Bingazi ve Derne gibi merkezlere ilgileri artınca buralarda bazı ticari firmaların şubeleri açılmış ve İngiliz, İtalyan, Fransız rekabeti başlamıştır⁵. Bingazi, XIX. yüzyılda daha çok Malta ve Güney İtalya ile ticaret yapan, tahıl, yün ve hayvan ürünleri ihraç eden ve fazla işlek olmayan bir liman şehri durumundaydı⁶.

Asırlarca yarı bağımsız bir halde Osmanlı idaresinde kalmış olan Kuzey Afrika'ya karşı XIX. yüzyıl başlarından itibaren özellikle Fransa, İtalya ve İngiltere tarafından yöneltilen işgal tehdidi, Osmanlı Devleti'nin dikkatini bölgede yoğunlaştırmasına yol açmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti, işgale uğrayan bölgeleri geri alma gücünü gösteremese de en azından sonraki işgalleri önlemek için Trablusgarp ve Bingazi'de olduğu gibi idareyi doğrudan ele almak ihtiyacı hissetmiştir. İşgal ve uluslararası rekabetin sürekli baskısı altında bulunan Osmanlı Devletinin, bu geri kalmış bölgelerin kalkınması için gerek taşra yöneticileri gerekse merkezî idarecileri bu konuda özel gayret göstermiştir. Nitekim ilk önce vilayet merkezi olan Trablusgarp'ta bölgenin kalkınması için şehircilik, eğitim, ulaşım, haberleşme, tarım ve sulama teknikleri alanlarında önemli kalkınma atılımları gerçekleştirmiştir⁷.

I- BİNGAZI'DE İLK TARIMSAL KALKINMA ÇABALARI

Bingazi'de tarımsal açıdan verimli bölgeler olmasına rağmen her açıdan çok geri kalmış bir halde bulunması, öncelikle yerel yöneticileri daha sonra da buradan gelen öneriler çerçevesinde merkezî yönetimi çeşitli çareler aramaya yöneltmiştir. Yöre halkının büyük çoğunluğunun göçebe Arap aşiretlerinden oluşması, ayrıca da toprağa yerleşmeyi kabul etmemekte gösterdikleri direnç, Osmanlı yöneticilerini bölgeyi geri kalmışlıktan kurtararak ekonomik yaşama entegre edip canlandırarak çareler aramaya itmıştır. Bingazi bölgesinin içinde bulunduğu geri kalmışlığı ortadan kaldıracak çare olarak, Bingazi'den Derne'ye

³ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Ankara 1994. s. 248-249.

⁴ Erinç, "agm.", s. 182.

⁵ Çetin, "agm.", s. 181.

⁶ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-alâm*, C. II, İstanbul 1306, s. 1360. Ayrıca bkz. Erinç, "göst. yer".

⁷ Bu konu Prof. Dr. Nejat Göyünç yönetiminde bir doktora çalışmasına konu olmuştur. Bkz. Mahmud Ali, "Trablusgarp'ta Osmanlı İnşa Faaliyetleri (1835-1911)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1982.

uzanan sahilde çok geniş bir alanı kaplayan bir yabanî zeytinlik ve korunun ıslah edilip, iskâna açılması projesi görülmüştür.

Cebel-i Ahdar* adı verilen bu bölge uzun süredir bakım görmemiş zeytinlik bir sahadır. Belgelere göre, Tukra (Al Aquriyah), Hamame, Susa ve Tulmayta (Ad Darsah) mevkilerini kapsayan, muazzam verimli toprakları ve çok hoş havası olan bu zeytinlik⁸, yaklaşık enine sekiz, boyuna altı saatlik mesafeyi çevrelemektedir. Cebel-i Ahdar bölgesinde toplam iki-üç milyon ağaç bulunmaktadır. 200 binden fazla zeytin ağacından başka harnub yani keçiboynuzu ile kereste ve odun olur birçok çeşit ağaçlarla mamur, bitki ve suları bol olduğundan her şekilde iskân ve imara layık bir yerdir⁹. Konu hakkında verilen layihalarda bölgede eskiden kalma yağhanelerin varlığı buralarda ciddi anlamda zeytin üretimini kanıtladığından eğer gerekli bakım yapılırsa yeniden bu alanda zeytinciliğin gelişebileceği hararetle savunulmuştur¹⁰. Bölgede iskân sahası olarak antik devirden kalma boş ve harap bir köy olan Ayn-ı Şahhat (Cyrene) seçilmiştir. Yine bu köyün pek kullanılmayan bir de limanı mevcuttur¹¹.

Bu bölgenin ıslahı tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa 1851 yılında gündeme gelmiştir. Merkezî hükümet, Trablusgarp Valiliği'nden Bingazi'deki yabani zeytin ağaçlarının aşlattırılarak terbiye edilmesinin yanında yeniden fidan dikilerek yetiştirilmesini istemiştir. Valilik bu konuda iki önemli engel bildirmiştir. Birincisi Bingazi Sancağı'nda kendiliğinden yetişen pek çok zeytin ağacı olduğu halde halkın çoğunluğu *Urban* (göçebe Arap aşiretleri) olduğundan aşlattırılmasına heves etmedikleri vurgulanmaktadır. İkinci önemli engel ise Bingazi'de olduğu gibi başka yerlerde de pek çok bulunan zeytin ağaçlarından öşürden başka *lezme*¹² adı verilen ve ağaç başına alınan verginin halka bir yük teşkil ettiği belirtilmektedir. Çünkü yeni dikilecek her bir ağaçtan

* Bölgede bulunan yer adları genelde Arapça olmasına rağmen Osmanlı belgelerinde daha çok Farsça tamlama şeklinde geçmektedir. Bu çalışma boyunca belgelerde geçen yazım şekilleri kullanılmıştır. Ayrıca adı değişen yerlerin bugünkü şekilleri tesbit edilebilmişse parantez içerisinde verilmiştir.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA.), *Y.MTV.*, 53/17 (19.M.1309/25.VIII.1891).

⁹ BOA., *Şuray-ı Devlet*, 2323/23 (28.C.1288/ 13.IX.1871) ve *A.MKT.UM.*, 571/9 (6.Z.1278).

¹⁰ Örneğin bölge hakkında Yemen Vilayeti İstinaf Reisi, Trablus Reis-i sabıkı Mehmed Hilâl'in bir layihası için bkz. BOA., *A.MTZ.TG.TNF.*, 24/1 (H. 1306/ M. 1888).

¹¹ BOA., *A.MKT.MVL.*, 128/6 (12.Za.1277/ 23.V.1861); *A.MKT.NZD.*, 353/57 (14.Za.1277/ 25.V.1861).

¹² Pakalın bu vergiyi şöyle tanımlamaktadır: "*Lez*; Trablusgarp ve Bingazi'de alınan iki nev vergiden birinin adıdır. Hurma ve zeytin ağaçlarıyla kuyulardan alınır. Ağaçlarla kuyular başka başka sayılır, ağaçlar birer, kuyular onar hesap edilerek ona göre tarh olunan vergi şeyh ve muhtarlar vasıtasıyla tahsil olunurdu." Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul 1983, s. 366. Salnamede bu vergi "lezme" olarak geçmektedir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Trablusgarp*, Trablusgarp 1312, s. 169-170.

ancak 10-15 sene sonra ürün alınabilmekte ve halk da vergi dolayısıyla yeniden ağaç dikiminden kaçınmaktadır. Sonuçta merkezî hükümet yeni teşvik tedbirleri alarak; zeytin ağacı hiç olmayan yerlerde yeniden yetiştirilirse 25 ve yabanisi olup ta aşılattırılırsa 20 sene hiçbir vergi talep olunmamak üzere heves edenlerin valilikçe devamlı teşvik edilmesini istemiştir. Hükümet, pek çok yabancı zeytin ağacı bulunduğu bunların aşılattırılması taraftarı olup halkın bu faydalı zeytin işine alıştırılması için valilikten gerekli icraatı beklemektedir¹³. Öyle anlaşılıyor ki devlet kısa vadede vergi gelirinden mahrum kalmayı göze almış ancak uzun vadede sürekli bir gelir kaynağı için üretime yatırım yapmıştır.

Daha sonra bu uygulama genişletilip hurma ile diğer meyve ağaçlarından ürün alınmaya başlandıktan sonra da iki sene emekleri karşılığı olarak ve teşvik maksadıyla vergi alınmayacağı yolundaki ferman tüm vilayette ve kazalarda açıkça halka duyurulmuştur. Bunun üzerine halkta büyük bir memnuluk oluşmuş ve teşekkürlerini umumi bir dilekçe ile padişaha ilemişlerdir. Trablusgarp Valisi Ahmet İzzet, dışarıdan getirilen tohumlarla bölgede bazı yeni bitkiler ektirip ürettiği gibi daha başka çeşitli ağaçlar da diktirerek tarımsal üretimin arttırılması yolunda halkı teşvik etmekten geri durmayacağını göstermiştir¹⁴. Merkezî yönetim; kalkınmanın ancak zirai üretimin artmasıyla elde edileceği kanaatinde olduğundan buna hükümetçe her şeyden fazla dikkat edilmesi gerektiği ve bundan sonra da bu yolda çalışmaktan geri durmaması gerektiğini isteyerek destek vermiştir¹⁵. Bu önlemlere ek olarak 1858'te bölgeye, en yakın yer olan Girit adasından açıcılık tekniğini halka öğretmek üzere 5 öğretmen göndermiştir¹⁶.

Ancak tüm bu teşvik tedbirlerine rağmen istenilen ilerlemenin sağlanamayacağı bir süre sonra anlaşılmıştır. Çünkü yapılmak istenen şeyleri gerçekleştirecek olan insan unsurudur. Oysa bölgede var olan insan unsurunun büyük çoğunluğu göçebe bir yaşam biçimi sürdürmekte ve yerleşik hayat tarzına geçerek ziraat yapmaya hiç te niyetli değillerdir. Göçebeler yaşam biçimlerinin doğası gereği tabiatı değiştirerek değil tam aksine ona uyum sağlayarak hayatlarını sürdürmektedirler. Dolayısıyla ziraatle uğraşmaları, toprağa bağlanmaları demek olacağından alışageldikleri hayat biçimlerinin de tamamen değişeceğini bilmektedirler. Bu yüzden göçebeler sadece Bingazi'de

¹³ BOA., *A.MKT.UM.*, 55/51 (11.C.1267/ 14.IV.1851).

¹⁴ BOA., *A.MKT.UM.*, 373/31 (27.Ra.1276/ 25.X.1859).

¹⁵ BOA., *A.MKT.MHM.*, 173/61 (24.Ca.1276/ 20.XII.1859).

¹⁶ BOA., *A.MKT.MVL.*, 98/61 (28.Ca.1274/ 15.I.1858) ve *A. AMD*, 86/36. Bu açıcıların iki yüz ellişer guruş maaşlarıyla harcırahlarının da mal sandığından karşılanması kararlaştırılmıştır.

değil imparatorluğun başka yerlerinde de genellikle zorla yerleşik hayata geçirilmişlerdir¹⁷.

Kalkınma çabalarının en önemli eksiği olan insan unsuru bölgeden temin edilemeyince tam bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na kitleler halinde gelen Kafkasya göçmenlerinin bölgeye yerleştirilmesi bir çare olarak düşünülmüştür. Nitekim bölgeye dışarıdan nüfus getirilmesi konusunda yerel yöneticiler ilk adımı 1860 yılında atmıştır. Bingazi Sancağı'ndan Muhacirîn Komisyonu Başkanlığına gönderilen bir yazıyla Bingazi Sancağı dahilinde Cebel-i Ahdar bölgesinde gayet verimli ve sulak arazilerin bulunduğu ve Çerkezlerin iskânı için elverişli olduğu davetkâr bir üslupla hatırlatılmaktadır¹⁸. Yerel idarecilerin Bingazi Sancağı'na ne amaçlarla göçmen yerleştirmek istediklerini Trablusgarp Valisi Mahmud Nedim açıklamıştır. Vali, Bingazi Sancağı'nın sahile yakın ve külliyetli zeytinlikler mevcut bulunan harabe halinde boş köye 400-500 aile muhacir gönderilmesine ihtiyaç duymakta ve bunun gerekçelerini ise şöyle sıralamaktadır: "*Bunlar oraya iskân olunduktan sonra orada bulunacak müdür vasıtasıyla hazır bulacakları zeytin tanelerini toplayıp yağ çıkarma işine alıştırılsa ve ziraate dahi çalıştırılsa aslı maksat olan memleketin kalkınması ve hazine ile halkın menfaatleri pek az vakitte istenilen şekle geleceği gibi bunların hareket ve gayretlerine baktıkça göçebe olan urbanın huy edindikleri tembellikten kurtularak kendileri gibi çalışmalarına sebep olacaklarının...*" açık olduğunu ifade etmektedir. Valinin bu teklifi hemen kabul edilmemiş özel olarak Meclis-i Vâlâ dairesinde teşkil olunan bir komisyona daha önce Trablusgarp valiliğinde bulunan eski yöneticiler de çağrılarak mesele tartışılmıştır. Sonuçta valiye verilen cevapta o ana kadar (1861) Dersaadet'e göç etmiş bulunan Çerkez ve Nogay kabilelerinin Anadolu'ya yerleştirildiği ve açıkta kalan göçmen olmadığı ancak ileride göçmen gelirse yine onayları alınarak göçmen gönderileceği cevabı verilmiştir¹⁹. Ancak Trablusgarp valiliği bu bölgenin değerlendirilmesi konusunda ısrarlıdır. Nitekim birkaç ay sonra verdiği bir layihada iki üç milyon ağaç bulunan söz konusu bölgede bir harap

¹⁷ Nitekim 1865'te Osmanlı Hükümeti hem Çukurova bölgesini itaat altına alıp güvenliği sağlamak, hem de birçok karışıklığa yol açan konar-göçerleri yerleşik hayata geçirip ziraate teşvik etmek için 1865'te Fırka-i Islâhiye birliğini kurdu. Fırka-i Islâhiye vasıtasıyla Antep, Hatay, Adana ve Maraş yöresinde birçok köy ve kaza kurularak göçebe Yörük ve Türkmen aşiretleri buralara zorunlu olarak yerleştirilmiştir. Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i Islâhiye ve Yapmış Olduğu İskan", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 27, İstanbul 1973, s. 1-21.

¹⁸ BOA., *A.MKT.MHM.*, 175/81 (29.C.1276/ 24.I.1860).

¹⁹ BOA., *A.MKT.MHM.*, 216/25. (17.N.1277/ 30.III.1861). Yerel idarecileri gelecek göçmenlerin zeytincilikten anlayıp anlamamalarının ilgilendirmediği anlaşılmaktadır. Onlar sadece çalışacak işgücü aramaktadırlar. Oysa bu göçmenlere zeytin tarımını kimlerin nasıl öğreteceği hiç düşünülmeyen bir meseledir.

köy ile bir liman bulunduğu ve bölgede bir müdürlük teşkil olunarak yakınındaki Garp Müdürlüğü ile birleştirilmesini teklif etmiştir. Gerekçelerini de şöyle sıralamıştır: zeytinliklerin imar ve koruma altına alınmasıyla bundan en fazla hazine faydalanacaktır. Ayrıca da oradaki harap köy şenlenerek limanı da olması münasebetiyle buranın kara ve deniz cihetiyle bir ticaret merkezi olabileceğini ileri sürmüştür. Bu kez merkezî idare valiyi dikkate almış ve gerekli icraata başlanacağını ifade etmişse de²⁰ uzunca bir süre bir şey yapılmamıştır.

1862'de bölgeye Kafkasya göçmenlerinden 1000-1500 ailenin gönderilmesinde büyük faydalar görülerek mesele yeniden Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin gündemine gelmiştir. Ancak o ana kadar gelen muhacirler her ne kadar teşvik olundularsa da kendilerinin soğuk iklim ahalisinden olmaları nedeniyle oraların sıcak iklimine dayanamayacakları gerekçesiyle gitmekten kaçınmışlardır. Merkezi hükümet, Trablusgarp valisine bundan sonra geleceklere de tebliğ ve teşvikten geri kalınmayacağını bildirmiştir²¹. Sonuçta alınan kararlara rağmen bir türlü bölgeye göçmen gönderilememiştir. Ancak var olan zeytinlik alan yavaş yavaş harap olduğundan ve göçebeler tarafından da mirî sayılarak tahrip edilmesi devam ettiği için merkezî hükümet bunun önüne geçmek için bazı önlemler alma gereğini duymuştur. Bu zeytinliği korumak için 20 kişilik bir korucu birliği oluşturularak buraya daha önce getirilen bir yağ makinası ile gerekirse bir diğerinin daha buraya konulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu zeytinliğin ortasına görevli korucular için gerekli binaların inşa edilerek burasının merkez olması tasarlanmıştır²².

Öte yandan 1869 yılında Süveyş kanalının tamamlanmak üzere olması Osmanlı Devleti'ni bölge hakkında başka tedbirler almaya yöneltmiştir. Bunun nedeni Süveyş kanalı açılınca artacak olan deniz trafiği ve ticaret açısından Trablusgarp, Bingazi ve bölgedeki diğer limanların önem kazanacak olmasıdır. Nitekim Osmanlı Devleti ilk önce mevcut büyük limanları taraklı gemilerle tarayarak genişletmek ve Libya sahillerinde güvenlik tedbirlerini arttırmaya karar vermekle işe başlamıştır. Bunun dışında Tobruk limanına Bingazi halkından 20 aile yerleştirerek bunların her türlü ihtiyaçları karşılanarak 10 yıl her hangi bir vergi alınmamasına ve yine buraya yerleşmek isteyen başkalarından da aynı süre hiçbir vergi alınmayacağı ilan edilmiştir. Burasının bir nahiye merkezi haline getirilerek yerli halkın buraya iskânı teşvik

²⁰ BOA., *A.MKT.MVL.*, 128/6 (12.Za.1277/ 23.V.1861) ve *A.MKT.NZD.*, 353/57 (14.Za.1277/ 25.V.1861).

²¹ BOA., *A.MKT.UM.*, 571/9 (6.Z.1278/ 4.VI.1862).

²² BOA., *A. MKT. MHM.*, 439/92 (8.Z.1285/ 22.III.1869).

edilmektedir. Aynı tedbir ve teşviklerin Bomba limanı için de alınması kararlaştırılmıştır²³.

1871 yılı sonlarında merkezî yönetim Cebel-i Ahdar'ın ıslahı hakkında tekrar yerel idarecilerden görüş istemiştir. Bunun üzerine Trablusgarp Vilayet Meclisi bu zeytinliğin ıslahıyla birlikte istekli olan yöredeki Arap aşiretlerinin ağaçlara gerekli bakımı yapmak şartıyla bölgeye yerleştirilmesini önermiştir²⁴ Ancak Arap aşiretlerinin buraya iskânı da gerçekleşmemiştir. Nitekim Osmanlı-Rus savaşına (1877-1878) kadar buraya göçmen yerleştirilmesi yeniden gündeme gelmemiştir.

Buraya kadar ortaya konulan gelişmeler gösteriyor ki merkezî ve yerel idareciler, Bingazi'de atıl vaziyette bulunan kaynakların reel gelir kaynağı haline gelebilmesi için ahaliyi teşvik etmekten geri kalmamaktadırlar. Bunun için de bu kaynakları yerel ahali işlemezse oraya göçmen nakliyle bu atıl kaynakların bir an önce iktisadî ve malî sisteme dahil edilmesini şiddetle arzuladıkları anlaşılmaktadır.

II- BİNGAZİ'YE KAFKASYA GÖÇMENLERİNİ YERLEŞTİRME ÇABALARI

Bingazi'de ciddi anlamda göçmen yerleştirme girişiminden önce göç olgusu ile Osmanlı Devleti'nin göçmenler konusunda izlediği politikalara kısaca göz atmakta fayda vardır.

a- Göç Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Göçmen Politikası

Göç en geniş anlamıyla, şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek amacıyla tamamen yahut geçici bir süre için bir iskân ünitesinden diğere yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir²⁵. Göç olgusu ilk bakışta her şeyden önce üç şeyi etkiler; göç edilen yer, bizzat göç edenler ve yeni göçülen yer. Göçün kitleler halinde olması her iki mekanı da bir takım ciddi problemlerle karşı karşıya bırakır. Kısa bir zaman süresi içinde meydana gelen kitle şeklindeki göçler, terk edilen topraklarda derhal göze çarpan ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere büyük değişiklikler meydana getirir²⁶.

²³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 439/91 (8.Z.1285/ 22.III.1869).

²⁴ BOA., *Şuray-ı Devlet*, 2323/23 (28.C.1288/ 13.IX.1871).

²⁵ Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 21.

²⁶ M. De Vergottini, *Göçmen Hareketleri*, Çev. Nüzhet Yalkut, Ankara 1949, s. 7.

Ancak göç olgusunun uzun vadede olumlu etkileri de yok değildir. Özellikle tarım ekonomisinin yaygın olduğu sanayi öncesi toplumlarda her işin insan emeğine bağlı olması yüzünden birçok yörede işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu emek açlığı çoğu zaman iç göç ile kapatılabilirse de bunun mümkün olmadığı durumlarda zamanlaması uygun düşmüşse göçmen emeği de bu amaçla kullanılmıştır. Dış göçlerin bir başka olumlu yanı da göçmenlerin çoğunlukla farklı özellikler gösteren göç ettikleri yerlerin bilgi birikimi ve üretim tekniklerini de geldikleri bölgelere aktararak bilgi ve kültürün toplumlar arasında akışına imkan sağlamalarıdır.

Osmanlı Devleti neredeyse tüm XIX. yüzyıl boyunca özellikle Rusya ile giriştiği savaşlarda aldığı yenilgilerin ardından topraklarına yönelen kitleler halinde göçlere maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti XX. yüzyılın ilk çeyreğine de sarkan sayıları milyonlarca göçmenin neredeyse tamamını topraklarına kabul etmiştir. Üstelik şaşırtıcı biçimde özellikle Kırım harbinden (1853-1856) sonra bu göçleri teşvik eden tedbirler almış hatta Avrupa gazetelerinde ilanlar dahi vermiştir²⁷. Peki bu politikaların uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin gözettiği ilkeler neler olmuştur? Her şeyden önce halen bağımsızlığını koruyan ve Düvel-i Muazzama'nın tek Müslüman üyesi olan bir devletin çoğunluğu kendi dindaşlarından oluşan bu göçmen kitlelerini kabul etmemesi düşünülemez bir durumdur. Dinî sebeplerin yanında Osmanlı göç politikasını belirleyen önemli başka unsurlar da vardır. Bu unsurlar 1897 tarihli bir iradede çok açık bir şekilde ifade edilmiştir; öncelikle ülkede hala çok geniş topraklar işlenmeden durmaktadır. Bu yüzden gelen göçmenlere her şeyden önce bu alanları ziraate açacak ve dolayısıyla devletin gelirlerini arttıracak bir unsur olarak bakılmıştır. İkinci olarak hala askerî sınıfı yoğun olarak Müslümanlardan oluşan ordu için Müslüman göçmenler büyük bir kaynak olarak görülmektedir. Üçüncü olarak ülkede diğer dini unsurlar karşısında Müslüman nüfusun yoğunluğunun artmasının ulusal-dinsel ayrılıkçı unsurların önünü kesebileceği düşünülmektedir. Saydığımız son iki düşünce daha çok 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra ağırlık kazanmıştır²⁸. Osmanlı Devleti göçleri teşvik etmekle beraber bunun kendi koyduğu iskân politikası doğrultusunda olması için azami dikkat göstermiştir. Ancak burada iki önemli engel devreye girmiş ve kısmen

²⁷ Osmanlı Devletinin göçmen politikası ve nüfus istatistikleri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

²⁸ Selim Deringil, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 436-437.

Osmanlı idarecilerini politikalarını uygulamaktan alıkoymuştur. Bizzat göçe neden olan (örneğin Rusya) veya dolaylı yollardan göç olgusuna ortam hazırlayıp buna göz yuman büyük Avrupa devletleri, ölümden kurtulup Osmanlı Devleti'ne sığınabilen milyonlarca göçmeni, devletin istediği yerde iskânına karşı çıkmışlar ve bunda kısmen de olsa başarı sağlamışlardır. Osmanlı Devleti de sorun çıkartmaktan uzak durduğu için bu baskılara zaman zaman boyun eğmiştir. Nitekim 1884'te Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkez göçmenlerin iskân yerleri kararlaştırılırken bu tür kaygılar şöyle ifade edilmiştir²⁹; “*ileride devletçe bir meselenin ortaya çıkmasına meydan verilmemesi konusundaki padişahın çok doğru değerlendirmesi de göz önünde bulundurulunca adı geçen göçmenlerin İstanbul'a yakın yerler ile Şam ve Kudüs gibi Avrupalıların itiraz edecekleri ve Hıristiyan'ı çok olup rahatsızlığa neden olacak yerlere yerleştirilmemeleri lazım gelir*”.

Yukarıdaki çerçeve göz önüne alındığında imparatorluğun merkezine çok uzak bir vilayette göçmen iskân edilmesi ilk bakışta normal bir olgu olarak gözükmektedir. Ancak Kafkasya gibi soğuk iklimde yaşamaya alışmış bir insan topluluğunun Bingazi gibi sıcak iklimin hakim olduğu bir bölgede iskân edilmeye kalkışılmış olması hiç de uygun bir tercih olarak gözükmemektedir. Ancak gerek Bingazi bölgesindeki yerel yöneticilerin ısrarlı istekleri gerekse imparatorluğun içinde bulunduğu koşullar Osmanlı yöneticilerini böyle kararlar almaya zorlamıştır.

b- Kafkasya Göçmenlerini Bingazi'ye Yerleştirme Girişimi

Türk tarihinde 93 harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştır. Bu gelişmenin ardından Rumeli ve Kafkasya'dan sayıları milyona varan Müslüman göçmen Anadolu'ya akın edince Osmanlı Devleti çok zor durumda kalmıştır³⁰. Eylül 1878'de Trakya ve Anadolu'da muhacir iskân edilecek yer kalmadığı gibi muhacirlerin çoğu İstanbul'da açıkta kalmış ve öte yandan tahliye olunan Şumnu, Varna ve Batum

²⁹ BOA., *İ. DH.*, 75394, Lef 11 (27.Ş.1302/ 11.VI.1885); *Y.A.RES.*, 29/27 (17.Ra.1302/ 4.I.1885).

³⁰ Bu göçler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994. Yine bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. I-III, Ankara 1968-89; Osmanlı Devleti'nin çekilmek zorunda kaldığı yerlerde özellikle Rusya'nın baskı ve sürgün uygulamaları hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün- Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998.

halkı da göçe başlamışlardı. Bu durum karşısında Babıâli, yeniden Bingazi'de muhacir iskân etmeyi gündeme getirmiştir³¹.

Bu projeyi uygulamak üzere faaliyete geçen Dahiliye Nezareti, Trablusgarp vilayetinden göçmen iskân olunacak yerlerin tespit edilip bildirilmesini istemiştir³². Trablusgarp'taki yerel idareciler bu savaştan önce yaptıkları isteklerini tekrarlayarak olumlu görüş bildirmişlerdir. Nitekim 1878 senesi sonlarında Trablusgarp valisi; Bingazi ve Derne sahilinde beş on bin muhacir iskânının mümkün olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine araştırma için özel bir memur gönderilmesine ve buraya gönderilecek göçmenlerin daimi surette iskân olunacakları düşünülerek gerek İstanbul'da ve gerek diğer vilayetlerde hangilerinin ve ne kadar muhacir bulunabileceğinin komisyonca müzakeresine karar verilmiştir³³.

1881'de artık vilayet statüsüne yükselmiş Bingazi Sancağı'nın yeni valisi de vilayetin "kalkınma ve ilerlemesi" için Rumeli ve Tatar muhacirlerinden yeterli miktarda göçmen talep etmiştir. Bunun üzerine Şuray-ı Devlet Dahiliye Dairesi, Muhacirin Komisyonu aracılığıyla bir araştırma yaptırmıştır. Bu kadar insanın nakliyesi önemli bir mesele olarak görülmüş ve yapılan araştırmada İdare-i Mahsusa'nın İstanbul'dan Trablusgarp'a 21 günde bir gemi kaldırdığı tespit edilmiştir. Sonuçta Trablusgarp'a kalkacak gemilerin hareketlerinden evvel ne kadar nüfus alabileceği komisyona bildirildikten sonra gereğinin yapılmasına karar verilmişse³⁴ uygulama yönünde hiçbir gelişme yaşanmamıştır.

Merkezî hükümet, Bingazi bölgesini canlandırmak için göçmen yerleştirmek dışında başka tedbirler de alıyordu. Nitekim 1884'te civardaki kabile reisi ve şeyhler ile imparatorluğun diğer bölgelerinden oraya gelecek tüccar, halk ve özellikle Girit taraflarından istekli olan Osmanlı vatandaşlarına, Tobruk ve Bomba'da ev, dükkan ve mağaza inşa edeceklere ücretsiz arsalar verilerek inşa edecekleri binalardan da 10 yıl emlak vergisi alınmaması kararlaştırılmıştır. Bu ayrıcalıklardan yabancılar ayrı tutulmuştur³⁵.

Bölgenin verimliliği ve kendi haline terk edilmişliği Trablusgarp üzerine layiha veren Osmanlı idarecilerinin de dikkatini çekmiş ve burayla ilgili önerilerde bulunmuşlardır. Nitekim Erkan-ı Harbiye Miralayı Hüseyin Hüsnü 1886'da bölge hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre: "Bu bölge halkının ticaret ve sanayi ile alakası olmadığından ve çoğunluğu göçebe

³¹ İpek, *Rumeli'den*, s. 210.

³² Şimşir, *age.*, C. I, ss. 616-617, Vesika no: 373.

³³ BOA., *Ayniyat Defteri*, (=AD.) 1149, s. 225, hüküm:2 (14.Za.1295/10.XI.1878).

³⁴ BOA., *AD.*, 1273, s. 136, hüküm:66 (4.M.1299/26.XI.1881).

³⁵ BOA., *A.MKT.DH.BZ.*, 1/6 (24.C.1301/ 20.IV.1884).

kabilelerden ibaret bulduklarından bu aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesinde ve medenileştirilmesinde başarı elde edilememiştir. Zeytin ve hurmalık, ardıç ve serviden başka gerekli birçok ağaçtan ibaret ormanlarıyla çok çeşitli madenleri, devamlı akan birçok suları ve verimli mevkileri bulunan Ayn-ı Şahhat adı verilen bu arazi: bölgedeki kabileler iskân ettirilerek güzelce kasaba ve köyler kurulup, Anadolu ve Rumeli göçmenlerinden oralara uygun olanları yerleştirilebilse, sanayi ve ticaretin yaygınlaşmasıyla gerçekten ikinci bir Mısır olacak şekilde kalkınarak medenileşeceği düşüncesindedir. Ayrıca söz konusu muhacirler oraya yerleştirilebilirse göçebe Arap aşiretlerinin iskânı hakkında da bir hızlı çare olacağı” fikrindedir³⁶.

Bu arada Kafkasya'dan sürekli göçmen gelmeye devam etmektedir. Bunlardan bir kısmı aktarma yapılarak Mudanya'ya çıkarılmıştır. Ancak hükümet, göçmenlerin Biga gibi yakın yerlerde karaya çıkartılmalarını, zaten oralarda yeterince göçmen olduğunu ve hem bunları hem de yerli halkı rahatsız edebilecekleri düşüncesiyle uzak yerlerdeki boş arazilere iskân olunmalarını Muhacirin Komisyonu'ndan istemiştir. Bunların iskân yerleri hakkında ilk akla gelenler Halep vilayeti dahilinde Kilis ve 1000 haneyi iskân edebilecek kadar boş arazi bulunan Bingazi vilayeti olmuştur. 1885 yılı başından itibaren gelecek göçmenlerin bu iki vilayette iskânları Muhacirin Komisyonu'nca kararlaştırılmıştır.

Ancak Bingazi vilayetinin uzak oluşu dolayısıyla nakliyede çıkabilecek güçlükler yüzünden meselenin müzakere edilmeye ihtiyaç duyulduğu eğer bu iskân padişah tarafından uygun görülürse sevkiyata başlanması kararlaştırılmıştır. Muhacirlerin çok küçük guruplar halinde gelmesi yüzünden bunların belli yerlerde geçici olarak toplanmasına sonra da bir vapurluk muhacir toplanınca iskân yerlerine gönderilmeleri planlanmıştır. Bu göçmenlerin geçici iskân yeri olarak da ilk önce Çanakkale uygun görülmüştür. Çanakkale'de bekledikleri süre içerisinde masraflarını Osmanlı Hükümeti karşılayacaktı. Buradan sevk olunacak göçmenlerin navlun ve günlük yevmiye ve sair masraflarının ise gittikleri yerel idare tarafından karşılanması zaruri olarak görülmüştür³⁷. Fakat kısa süre sonra bu fikirden vazgeçilmiştir. Ancak muhacirler arasında epey sayıda acizleri olduğu anlaşıldığından göçmenlerin hepsinin nakliye masrafları karşılanmakla beraber daha önce alınan kararın aksine olarak sadece çok fakir ve aciz durumda olanların iâşe masrafları

³⁶ BOA., *Y.EE.*, 8/27. Erkan-ı Harbiye Miralayı Hüseyin Hüsnü'nün 8.Z.1303/ 6.IX.1886 tarihli lâyihası.

³⁷ BOA., *İ.DH.*, 75394, Lef 4 (12.Ra.1302/30.XII.1884).

karşılanmaya başlanmıştır³⁸. Yine göçmenlerin geçici ikametgahları Çanakkale'de değil İstanbul'da Rumeli Kavağı'ndaki tahaffuzhane olarak belirlenmiştir. Yaz mevsimi de göz önüne alınarak bir salgın hastalık riski yüzünden göçmen sayısınının 100'ü aşması halinde Yedikule ve Fenerbahçe'de de göçmen ikamet edilebilecekti³⁹.

Bab-ı Ali, Çerkez göçmenleri yerleştirmeyi düşündüğü 10 vilayetten istediği raporlar sonucunda tüm muhacirleri iskân edebileceğini hesap etmiştir. Vilayetlerde yapılan araştırma sonucu yerleştirilebilecek hane sayıları şöyle belirlenmiştir⁴⁰:

İskân olunabilecek tahmini hane sayısı	Göçmenlerin Sevk olunacakları iskele	İskân Mahalleri
1500	Samsun iskelesi	Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nin Ergani Sancağı'nda 83 köyde bulunan boş araziler.
240	Mersin iskelesi	Adana Vilayeti'nin Islahiye Kazası ve Misis Nahiyesi'ndeki boş araziler.
1000	İskenderun iskelesi	Halep Vilayeti'nin Kilis Kazası'nda dağılık surette.
1000	Bingazi iskelesi	Bingazi Vilayeti dahilinde boş araziler.
1200	Samsun ve İzmit iskeleleri	Ankara Vilayetin'in Kırşehir, Yozgat ve Ankara Sancakları
600	Trabzon iskelesi	Erzurum Vilayeti'nin Bayezid ve Erzurum Sancakları.
1000	Sinop ve İnebolu yoluyla	Kastamonu Vilayeti'nin Sinop ve Bolu ve Kastamonu Sancakları
300	Antalya iskelesi	Konya Vilayeti'nin Konya, Niğde ve Teke Sancakları
900 (200 Kafkasya muhaciri önceden iskân olunmuştur)	Mudanya iskelesi	Hüdavendigâr Vilayeti'nin Kütahya ve Karahisar Sancaklarıyla Bilecik Kazası'nda.
1500	Trabzon iskelesi	Bitlis Vilayeti'nin Muş ve Siirt Sancakları.
Toplam: 9040 hane		

³⁸ BOA., İ.DH., 75394, Lef 12 (1.Ş.1302/16.V.1885).

³⁹ BOA., İ.DH., 75394, Lef 11-12 (1.Ş.1302/16.V.1885). Gelen göçmenlere bir takım bürokratik muamelat da uygulanmaktaydı. Gelenlerin ellerinden önce pasaportları alınacak daha sonra gerekli nüfus defterleri düzenlendikten sonra tayinatları verilmeye başlanacaktı. Göçmenler iskân yerlerine ulaştıktan sonra en geç üç ay sonunda talimat gereği iskânları sağlanacak ve gerekli nüfus defterleri usulü üzere nüfus memurlarınca düzenlenerek Nüfus Nezaretine gönderilecektir. Göçmenlerin iskânında her ne kadar devlet bir bütçe ayırmışsa da yine de esas yük eskiden olduğu gibi valilerin icraatı ve halkın yardımlarına kalıyordu. BOA., Y.A.RES., 29/27 (17.Ra.1302/4.I.1885).

⁴⁰ BOA., İ.DH., 75394, Lef 12 (1.Ş.1302/16.V.1885).

Oluşturulacak muhacir köylerinin, iklimi göçmenlere elverişli, ormanlara yakın, mümkün mertebe yüksek arızalı tepeler civarında veya harap ve yıkılmış köylerin arazisinde kurulması, orman sahaları ile kurak bölgelere göçmen yerleştirilmemesi ilke olarak benimsenmişti⁴¹.

1891'den sonra gelen Kafkasya göçmenlerine Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntı dolayısıyla birçok yardımı kaldırdığı görülmektedir. Ancak göçmenler her şeyi göze almışlardır. Gelecekleri yerde hiçbir yardım talep etmeyeceklerini baştan ifade etmektedirler⁴². Bu durum bölgedeki Müslüman unsurların nasıl bir baskı altında olduklarını da açıklamaktadır.

Bingazi, sadece Müslüman nüfusun yerleştirileceği bir iskân alanı olarak görülmemelidir. Nitekim 1887'de daha önce Osmanlı uyruğuna girip Dobruca'ya hicret etmiş olan birkaç yüz hane Alman ailesi, Romanya idaresinden hoşnut kalmayınca Bingazi'de arazi satın alarak yerleşmek istemişlerdir⁴³. Yine bu dönemde çok az da olsa Bingazi Sancağı dahilinde Kiyaz çiftliğinde Servi muhacirlerinin iskân olduğu görülmektedir. Ancak arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, bölgenin uzak olması nedeniyle fazla masraf olacağından buraya 1891'e kadar büyük muhacir grupları gönderilmemiştir⁴⁴. Yine de bölge muhacir iskânı açısından önemini kaybetmemiştir.

Nitekim 1891 senesi ortalarında Trablusgarp ve Bingazi'den asker alımı meselesini görüşmek üzere İstanbul'a getirilmiş olan Bingazi ileri gelenlerinden Salim Efendi'nin verdiği ıslahat layihasında padişah emlaki arasında bulunan bu zeytinlik alanın ıslahı ile buraya göçmen iskânı meselesini

⁴¹ Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Samsun 1991, s. 131.

⁴² BOA., *Y. A. RES.*, 59/19 (27.Za.1309/ 22.VI.1892). Nitekim 22 Haziran 1892 tarihli dilekçeleriyle Kuban Vilayeti'nin Maykob Kazası'na tabi Hacim Emzi karyesi halkı 120 hanede 700 nüfus olarak göç başvurusunda bulunmuştur. Bu köy halkı devletçe uygun görülecek yerlere itiraz etmeyecekleri, hiçbir şekilde ziraat aleti, hane inşaatı ve tayinat adıyla bir şey talep etmeyeceklerine dair senet vermişlerdir.

⁴³ BOA. *A. MKT.MHM.*, 497/27 (14.Za.1304/ 4.VIII.1887). Bu talebin karşılanıp karşılanmadığını belgelendiremedik. Yalnızca merkezî yönetimin durumu Bingazi Mutasarrıflığı'ndan soracağı bildirilmektedir.

⁴⁴ İpek, *Rumeli'den*, s. 210. Ayrıca 1891'de eski göçmenlerden bir kısmının Trablusgarp havalisinde iskânı yeniden gündeme gelmiştir. Nitekim Adapazarı'nda iskân edilmiş Çerkezler yörenin eski ahalisinin şikayetçi olmaları üzerine başkâtip paşa bunların Trablusgarp'ta iskân edilebileceği fikrinin müzakere edilmesini istemiştir. Ancak oluşturulan 3 kişilik komisyon; bu göçmenlerin buraya yerleştirileli yirmi sene olduğu, bir çoğunun mal mülk sahibi olduğu göz önüne alınarak başka yerde iskânlarının uygun olmayacağına karar vermiştir. Bkz. BOA., *Y.MTV.*, 53/92 (21.M.1309/ 27.VIII.1891).

yeniden gündeme getirmiştir⁴⁵. Salim Efendi, çok geniş bir alanı kapsayan bu zeytinliğin muazzam verimli toprakları ve havasının çok hoş olmasına rağmen şimdiye kadar metruk ve muattal kalmasının sebebini, ıslah için Bingazi'ye gönderilen memurların işten anlamalarına ve ilgisizliklerine bağlamaktadır. Bunun üzerine bir Askerî Komisyon teşkil olunarak mesele araştırılmıştır. Komisyon, Salim Efendi ile yüz yüze tekrar konuşmuş ve Salim Efendi iddialarını tekrarlayarak kendisine 150 lira gibi bir para verilirse söz konusu zeytinliğin ıslah edilip edilemeyeceğini tecrübe edebileceğini önermiştir. Bu konuda muhatap olan Hazine-i Hassa Nezareti ise iddiaları kabul etmeyerek kendisinin gönderdiği memurların sunduğu raporlar ile takdim edilen ıslahat layihalarının oradaki kabilelerin vahşi oluşlarını ve su bulunmaması yüzünden gerekli ıslahatın yapılamadığını ileri sürmüştür. Oysa Salim Efendi bunların doğru olmadığını bölgede nerede kazı yapılırsa mutlaka iki üç kulaç derinlikte gayet temiz ve lezzetli su bulunabileceğinde ısrarlıdır. Buraya 1000 hane kadar Rumeli muhaciri iskân olunursa iki üç sene içinde bölgenin gayet mamur ve bayındır hale geleceğini düşünmektedir. Ayrıca göçmenler buraya gönderilmezden önce içlerinden işten anlayan dört beş kişinin oraya gönderilerek iskân olunacakları mahalleri ve güzel havasını görüp takdir ettikten sonra sevkiyata başlanmasını talep etmektedir.

Daha da önemlisi Askerî Komisyon'un bu vesile ile orada bulunan göçebe Arap aşiretleri ve oraya yerleştirilecek göçmenler ile ilgili kararlarıdır. Komisyon eğer göçmenler buraya iskân olunursa civardaki göçebelere yerleşik hayata geçiş konusunda bir şevk gelerek bu vesileyle bunların da medenileşmelerinin kolaylaşacağı fikrindedir. Edirne, Bursa ve Selanik vilayetleriyle Çatalca Sancağı'nda perişan halde bulunan iskân edilmemiş birçok Rumeli muhaciri bulunduğundan bunlardan 1000 hanesinin buraya iskân olunup olunamayacakları Muhacirin Komisyonu'ndan sorulmuştur. Komisyon, bu gibi uzak yerlere daha önce de göçmen iskânının düşünülmediği ancak bunun hane başına on beş liraya mal olduğu oysa bu parayı temin edecek güçleri bulunmadığından eğer para meselesi çözümlenirse görüşünün olumlu olduğunu

⁴⁵ BOA., *Y. MTV.*, 53/71 (19.M.1309/23.VIII.1891). Buradaki zeytinlik ile büyük ormandan hakkıyla istifade olunamadığı gerekçesiyle 17.B.1299/4.VI.1882 tarihli iradeyle bunların hudutları tayin olunarak imarı için bedelsiz olarak padişah hazinesine aktarılmıştır. Bkz. Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, Ankara 1982, s. 44. Bu zeytinlikler II. Meşrutiyet devrine kadar padişah mülkü olarak kalmış ardından diğer birçok emlak ile birlikte Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Şensözen'in yayınladığı Maliye Hazinesi'ne aktarılan padişah mülklerini gösteren bir defterde, imar olunmak maksadıyla padişah emlakı arasına alınmış olmakla beraber hazinece "imarına vakit ve imkan bulunamadığı" kaydıyla karşısında da hiçbir gelir gösterilmemiştir. Bkz. Şensözen, *age.*, s. 66.

ifade etmiştir. Sonuçta Askerî Komisyon Salim Efendi'nin eleştirileriyle birlikte tüm fikirlerine katıldığı gibi oraya sevk olunacak göçmenler için gerekli 15.000 liranın yarısının muhacirin iane akçesinden, diğer yarısının da Kıtık Komisyonu'nun Osmanlı Bankası'nda bulunan parasından temin edilmesini padişahın onayına bırakmıştır. Padişah, oraya gönderilecek Rumeli muhacirleri yerine Çerkez muhacirlerin gönderilmesi istemiş onun dışındaki Askerî Komisyon kararlarını uygun bulmuştur⁴⁶.

Ancak bu karardan bir ay sonra çıkan bir iradede o güne kadar Bingazi'ye yerleştirilmesi kararlaştırılan muhacirlerin henüz yerleştirilemedikleri ifade olunmaktadır. Bunun sebebinin de gerekli paranın temin edilememiş olduğu açıklanmaktadır. Yine de bölgeye göçmen iskânından vazgeçilmemiştir. Nitekim buraya yerleştirilecek göçmenlerin Muhacirin Komisyonu'nca tespit edilip ileri gelenlerinden dört beş kişinin Salim Efendi refakatiyle gönderilerek kendileri için en uygun yeri belirlemeleri istenmiştir. Bu tespitten sonra gerekli olan paranın o anda varsa bütçeden yoksa yukarıda belirttiğimiz kaynaklardan temin edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁷.

Sonuçta tüm bu süreç içerisinde Kafkas göçmenlerinin Bingazi'ye iskânı konusunda karar alınıp iradesi çıkmışsa da son bir değerlendirme ile soğuk iklime alışkın bu göçmenlerin Bingazi'nin sıcak iklimine ayak uyduramayacaklarına karar verilerek Sinop, Samsun ve Sivas'a yerleştirilmişlerdir⁴⁸. Bu iskân kararından vazgeçilmesinin bir başka nedeni de yukarıda bahsettiğimiz üzere mesafenin uzaklığı ve para sıkıntısı da bu girişimin sonuçsuz kalmasına sebep olmuş önemli faktörlerdir. Yine de az miktarda da olsa Bingazi'ye Kafkasya göçmeninin gönderildiğini tahmin etmekteyiz.

III- BİNGAZI'DE GİRİT GÖÇMENLERİNİN İSKÂNI

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'un fethinin ardından başlattığı Akdeniz'de egemenlik kurma sürecinin son halkası iki yüzyıllık bir gecikmeyle Girit olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra ekonomik ve stratejik önemi bir kat daha artan ada Venediklilerin elinde bulunuyordu. Ancak adanın Osmanlı kontrolüne geçişi değişik sebeplerle gecikmiş ve ancak 1669 yılında 26 yıllık bir mücadelenin ardından kesin olarak Osmanlı egemenliğine girmiştir⁴⁹.

⁴⁶ BOA., *Y.MTV.*, 53/17 (19.M.1309/25.VIII.1891).

⁴⁷ BOA., *İ.DH.*, 97479 (10.S.1309/ 14.IX.1891).

⁴⁸ BOA., *Y. A. RES.*, 56/48 (12.R.1309/ 16.XI.1891). Ayrıca bkz. İpek, "Kafkaslar'dan", s. 118.

⁴⁹ Ayşe Nühket Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000, s. 12-13.

1821'deki Yunan isyanından etkilenen Girit Hıristiyanları adada birçok ayaklanmaya sebep olmuşlardır. Bu isyanlar neticesinde 1868'de Osmanlı yönetimi Girit'te yeni yapılanmalara girmiştir. Ancak 1896'da Yunanistan'ın da kışkırtmalarıyla adada Hıristiyanlar tarafından yeniden isyan çıkartılması üzerine olaya Avrupa devletleri müdahale etmiş ve adaya doğrudan el koymuşlardır. Nitekim sorunun çözümsüzlüğü 1897'de Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın savaşına kadar varmıştır. Savaşın galibi Osmanlı Devleti olmasına karşın Girit sorunu Osmanlı Devleti lehine çözülmemiştir. Tam aksine Girit'in Osmanlı egemenliğinden çıkışını temin edecek uluslararası bir sürecin başlangıcı olmuştur⁵⁰.

a- Girit Göçmenleri

1896'da başlayan Girit isyanı sırasında kırsal kesimde yaşayan Girit Müslümanlarının büyük çoğunluğu daha güvenli buldukları sahil kesimindeki büyük şehirlere göç ettiler. Burada aç sefil bir vaziyette Osmanlı Hükümeti'nden gelecek yardımlarla yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Özellikle 1897 yılı başlarından itibaren Müslüman halk üzerinde tedhiş hareketleri daha da artmıştır⁵¹. Sonuçta Girit'te can güvenlikleri kalmayan Türkler hızla Anadolu'ya göç etmeye başladılar.

1898 sonlarına kadar İzmir'e gelen 3.000'i aşkın nüfusun bir kısmı kendi istekleriyle Aydın vilayeti kazalarına yerleştirildiler. Geri kalanlar ise İzmir'de kalarak bazı sanat kollarında iş tutmuşlardı. Bu arada hükümet, göçmenlerin rahat edebilecekleri, sıkıntılarını hafifletecekleri surette köyler inşa etmek üzere Fırat nehri kıyılarında havası hoş, arazisi verimli yerler bulmaya çalışıyordu⁵². Anadolu'nun iskâna elverişli yerleri olarak Sivas, Trabzon, Ankara, Mamuretü'l-aziz, Bitlis, Erzurum ve Van'da boş araziler tespit edildi. Şehremaneti tarafından oluşturulan komisyon hem yardım hem de iskân işlerine bakacaktı. Komisyon sadece Girit muhacirlerinin değil, Bosna ve sair yerlerden gelen ahalinin de nakil ve iskânlarıyla ilgilenecekti. Böylece Osmanlı topraklarında Müslüman

⁵⁰ Girit adasındaki tüm uluslararası buhran süreci ile Ada'daki gelişmelerin ayrıntıları için Adıyeye'nin eserine başvurulabilir. Ayrıca Ada üzerindeki siyasi gelişmeler için bkz. Süleyman Beyoğlu, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. II, İstanbul 2000, s. 123-138.

⁵¹ Adıyeye, *age.*, s. 269-271. Ada'da Müslümanlar için can güvenliği öylesine azalmıştır ki aslen Bingazi halkından olup Girit'e yerleşmiş olan bir kısım halk olaylardan korkarak yeniden Bingazi'ye göç etmek için validen yardım talep etmiştir. Bkz. BOA. Y. PRK. UM., 37/133 (12.Za.1314/ 14.IV.1897).

⁵² BOA., *Irade Girit*, 1343.

nüfusun refahı ve çoğalmasını temin edecek şartların oluşacağı öngörülüyordu⁵³. Bu arada Girit'ten Müslüman göçü artarak devam etmekteydi. Devlet bir yandan göçmenleri iskân ve iâşe etmeye çalışıyor, diğer yandan da yeni gelenlere iskâna elverişli yerler arıyordu. Sonuçta 1899 Haziran'ına gelindiğinde İzmir'e gelen göçmen sayısı 20.000'i geçmiştir. Doğup büyüdükları yerleri terk etmek zorunda kalan göçmenler üzüntü ve uyumsuzluk gösteriyordu. Aydın valiliği, göçmenlerin sahil şeridinde yerleştirilmesine karşı çıkıyor ve göçmenlerin dengeli olarak Anadolu vilayetlerinde iskân edilmesini öneriyordu. Bundan sonra gelecek Giritli göçmenler de doğrudan belirlenmiş iskân merkezlerine gönderilecekti.

Aydın vilayetinde bulunan göçmenler aşağıda gösterilen yer ve miktarlarda iskân olunacaklardı⁵⁴:

İskân olunacak yer	İskân olunacak nüfus
Adana	3000
Ankara	4000
Konya	3000
Suriye	1000
Beyrut	1000
Bingazi	5000
Halep	2000
Karahisar-ı Sahip	1000
Aydın	1795
Toplam:	21795

Girit muhacirleri daha İzmir'de buldukları esnada yani Haziran 1899'da çıkan bir irade ile göçmenlerin iskân edilecekleri yerlerde kurulacak köy ve kasabaların düzenli, sağlığa uygun olması kararlaştırıldı. İnşa olunacak evlerin resimleri padişah tarafından görülecekti. Hanelerin gayet güzel, sağlıklı, bilimin kurallarına uygun, mümkün mertebe ucuz olmasına dikkat edilecekti. Ayrıca her köy ve kasabada gereği kadar cami ile mektep yaptırılacaktı. İnşaat için gerekli malzeme iskân edilecek mahallerden temin edilecekti. İnşaatlar kış

⁵³ BOA., *İrade Girit*, 1356; Beyoğlu, "agm.", s. 129.

⁵⁴ BOA., *İrade Girit*, 1363, Lef 1. İzmir'de göçmenlerin sayısının hızla artması hükümeti ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. Nitekim bunların İzmir'de aç kalarak dükkanlara saldıracakları duyulduğundan ve dükkan sahiplerinin de büyük çoğunluğunun Yunanlı, İtalyan ve Maltalı olması dolayısıyla yabancı devletlerin müdahalesine yol açabileceği hesap edilerek bunların bir an önce mümkün olanların İzmir'de diğerlerinin başka yerlere gönderilmesi istenmektedir. Bkz. BOA., *MV.*, 97/62 (6.M.1317/ 16.V.1899).

gelmeden bitirilecek, göçmenlere gerekli olan zahire ve hayvanlar dahi temin edilecekti. Girit göçmenleri bazı benzerleri gibi yalnızca sevkiyatla bırakılmayacak, işçileri ve iskânları temin edilerek perişan olmalarına izin verilmeyecekti. Hatta 1900 senesi yaz mevsimine kadar Girit göçmenlerinin kendi kendilerine yetecek hale gelmeleri için gereken tedbirler alınacaktır⁵⁵. İrade üzerine göçmenleri gidecekleri yerlere teşvik ve ikna etmek, ayrıca sevkiyat işlerine bakmak için her bölgeye birer iskân memuru tayin olduğu gibi gidecekleri yerlerde de birer iskân komisyonu oluşturulması kararlaştırılmıştır⁵⁶. Yine Meclis-i Vükelâ, göçmenlerin iskânını kolaylaştıracak kaynakların temini konusunda da yeni arayışlara girişmiştir. Nitekim pul yapılandırılan evraka *muhâcirîn îânesi* adıyla iki senelik bir pul çıkartılması ve alınan tedbirlerin anlatılması için bir beyanname yayınlanması kararlaştırılmıştır⁵⁷. Bunların dışında her kesilecek koyun için bir kuruş vergi konulduğu gibi Ziraat Bankası'nın piyango gelirleri de göçmenlere ayrıldı. Ayrıca göçmenler iskândan itibaren iki yıl emlak ve temettü vergilerinden ve iskân sırasında kullanılan malzemeler gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur. Ölen göçmenlerin evleri ve arazileri çocuklarına eğer yoksa fakir göçmenlere intikal edecektir⁵⁸.

Göçmenler yavaş yavaş iskân bölgelerine gönderilmekteyken bir taraftan da Girit muhacirlerinin umumu için inşa edilecek konutların aynı şekilde olması için fotoğrafları çıkartılarak Muhacirin Komisyonu'na ve göçmen yerleştirilen vilayetlere gönderilmiştir⁵⁹. Göçmenlere yapılan evlerin bir giriş ve iki odadan ibaret olması planlanmıştı⁶⁰.

Bu arada 1899 Kasım ayı sonunda Girit'ten gelen göçmenlerin toplamı 26.000 nüfusu bulmuş ve bunların iskânının tamamlandığı iskâna memur Ferik Şakir Paşa tarafından merkeze bildirilmiştir. Bunlardan 13.352'si vilayetlere

⁵⁵ BOA., *İrade Girit*, 1363, Lef 2 (22.M.1317/ 1.VI.1899). Göçmen köylerinin merkezi bir plan dairesinde oluşturulması düşüncesi daha sonra da devam etmiştir. Nitekim I. Dünya savaşı (1914-1918) bittikten sonra da göçmenler ve iskânları sorunu devam ettiğinden Mart 1919'da Dahiliye Nezareti, yapılacak tüm muhacir köylerinin genel çerçevesine uymak zorunda olduğu umumî planlar hazırlayarak taşraya göndermiştir. Bu planlar için bkz. BOA., *DH.UMVM.*, 125/32 (20.C.1337/ 23.III.1919).

⁵⁶ BOA., *A. MKT. MHM.*, 505/1 (11.Ra.1317/ 19.VI.1899).

⁵⁷ BOA., *MV.*, 98-B/ 111 (11.S.1317/ 19.VI.1899).

⁵⁸ Sawsan Agha Kassab, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Vilayetlerine İskân Edilen Giritli Göçmenler", *Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Külliyyatı*, C. IV, Ankara 1999, s. 700.

⁵⁹ BOA., *Bâbü'lî Evrak Odası (=BEO.)*, *Nezaret Varide*, Defter No: 760, No: 33 (18.Ra.1317/ 26.VII.1899).

⁶⁰ Kassab, "agm.", s. 698.

gönderilmiş geri kalanlardan Aydın Vilayeti'nde yerleştirilen 6.558 kişi ticaret ve sanatla, diğer kısmı ise amelelik ile geçimlerini temin etmeğe başladıkları rapor edilmiştir⁶¹.

b- Bingazi'ye Göçmen Yerleştirme Kararı ve Yapılan Ön Hazırlıklar

Osmanlı merkezî yönetimini Bingazi'ye Girit göçmenlerinin yerleştirilmesi kararını kolay alamamıştır. Ancak birçok Giritlinin ılıman ikliminin Girit adasının havasına uyması ve bölgede pek çok yabani zeytinlikler ile akarsular bulunmasını duymaları sebebiyle oraya iskânları için Muhacirin Komisyonu'na dilekçeler vermeleri Sadâret'in karar almasını kolaylaştırmıştır⁶². Nitekim Bingazi ile Derne arasındaki göçmen iskânına uygun ve zeytinlikten ibaret boş araziye gerek Aydın Vilayeti'nde bulunan ve gerekse bundan sonra Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayeti'nden gelecek olan Girit İslam muhacirlerinin iskânı meselesinin Meclis-i Vükela'da görüşülerek bir sonuca bağlanmasını bizzat padişah hususi iradesiyle istemiştir⁶³. Meclis-i Vükela, Girit muhacirlerinin Bingazi cihetine yerleştirildiklerinde yerel halk tarafından yardımcı olunmayacağını göz önüne alarak iskân konusunda bir karar vermişse de ilk önce Muhacirin Komisyonu tarafından bir araştırma yapılmasını istemiştir⁶⁴.

Sadırazam ise bu konuda ellerinde yeterli bilgi olmadığından söz konusu göçmenlerin belirtilen bölgede iskân olunmasından önce açığa çıkması gereken meseleleri aşağıdaki gibi sıralamıştır:

- 1- Söz konusu arazide ne kadar göçmen iskân olunabileceği ve uygun, yeterli arazi olup olmadığı,
- 2- Bunların inşaat ve iskân masraflarıyla iaşelerinin ne kadar paraya çıkacağı,

⁶¹ BOA., *BEO.*, *Nezaret Varide*, Defter No: 760, No: 66 (18.Ş.1317/ 21.XII.1899).

⁶² BOA., *Y.PRK. BŞK.*, 59/98 (8.S.1317/ 6.VI.1899). Girit'in Selene Kazası'ndan 300 hane halkı Bingazi'deki Ayn-ı Şahhat'ta iskânlarını ve nakilleri için vapur tahsisini istemektedirler. Diğerlerine örnek olması için Muhacirin Komisyonu bu isteğin yerine getirilmesini istemektedir.

⁶³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11, s. 22 (27.Ca.1317/ 3.X.1899). Sadâret Mektubî Kalemî'nde bulduğumuz bu dosyada Girit göçmenlerinin Bingazi'ye çıkarılmasından başlayarak göçmenlerin iskân olduğu zamana kadar Bâbrâli ile yerel yönetim arasında yapılan neredeyse tüm yazışmalar mevcuttur. 261 belgeden oluşan bu seride vesikalar zikredilirken dosya ve gömlek numarasından sonra içindeki sayfa numaraları verilmiştir.

⁶⁴ BOA., *Y. A. HUS.*, 394/10 (4.Za.1316/16.III.1899).

3- Bunlar için inşa olunacak meskenlerin kereste ve diğer malzemelerinin var olup olmadığı,

4- Göçmenler için var olan zeytinliklerden başka tarıma uygun arazi olup olmadığı,

5- Son olarak bu göçmenleri zorla Bingazi'ye göndermek uygun olmayacağından gidip gitmeyecekleri ve gideceklerse bunlara gerekli hazırlıkları yapabilmek için nüfuslarının bilinmesi gerekeceği vurgulanmıştır. Ayrıca sağlıklı bir değerlendirme için gerekli bu bilgilerin Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Aydın Vilayetleri'yle Bingazi Sancağı'ndan istenmesine ve ancak bu bilgiler geldikten sonra kararını padişaha arz edileceğini ifade etmiştir⁶⁵. Nitekim kısa bir süre sonra Aydın valiliğinden Bingazi'ye gönüllü olarak gitmek isteyenlerin tespit edilmesi istenmiştir⁶⁶.

Sonuçta Girit muhacirlerinden Bingazi'de 5.000 nüfusun yerleştirilmesinin mümkün olduğu ortaya çıkmıştır. Bunların hane inşası ve tarım aletleri, tohumluk ve hayvan giderleri hesaplanırken bir hane 5 kişi olarak kabul edilmiştir. İskân masrafı olarak hane başına 50 liradan 50.000 lira tutarında bir masraf hesap edilmiştir. Bu paranın bir kerede değil aralıklarla ödenmesi ve inşaat için gerekli kereste ve diğer iskân malzemelerinin de giden vapurlarla gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷.

Girit göçmenlerinin Ayn-ı Şahhat ve etrafındaki sahilde iskânları kararlaştırılmış ise de göçmenlerin gitmesinden önce yapılması gereken şeyler vardı. Öncelikle söz konusu arazileri bazı aşiretler tasarruf ettiklerinden buraya bir keşif heyeti çıkarılarak muhacirlere ait olacak kısımlar belirlenecekti⁶⁸. Yine göçmenler oraya varmadan önce ilk elde gönderilmesi gereken 10.000 liranın süratle gönderilmesi ayrıca bunlar için 200.000 kıyye un, bin kile buğday ve tohumluk olmak üzere 500 kile mısırın İzmir tarafından tedarikle Bingazi ve Derne iskelelerine çıkarılması istenmekteydi⁶⁹. Bunlara ilave olarak 200 çadır ve inşaat işi için gerekli 4 bıçkı ile 16 bıçkıcının süratle gönderilmesi

⁶⁵ BOA., *Y. A. HUS.*, 394/21 (7.Za.1316/ 19.III.1899).

⁶⁶ BOA., *A. MKT. MHM.*, 505/1 (18.Za.1316/ 30.III.1899).

⁶⁷ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 1-2 (10.S.1317/ 20.VI.1899).

⁶⁸ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 8-11 (8.R.1317/ 15.VIII.1899).

⁶⁹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 3-4 (9.Ra.1317/ 17.VII.1899). Nitekim Aydın valisi bu malzemeleri hemen hazırlayarak Ayn-ı Şahhat'a mı yoksa Bingazi ile Derne iskelelerine mi çıkaracağını sormaktadır. BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 6-7 (17.Ra.1317/ 25.VII.1899).

istenmiştir⁷⁰. Öyle anlaşılıyor ki her ne kadar Bingazi'nin havası müsait ise de esas konutlar yapıncaya kadar göçmenlerin bir kısmı çadırlarda kalacaktı.

Yine daha önce kararlaştırıldığı gibi merkezden gönderilen iskân memurunun başkanlığında livanın ileri gelenlerinden bir muhacir iskân komisyonu oluşturulmuştur. Bunun dışında göçmenlerin bizzat çıkarıldıkları Suse'de muhacirlerin gerek yolda gerekse gittikleri mevkide rahat ve sağlıklı bir hayat sürmeleri ve yapılacak evlerin inşaatını hızlandırmak maksadıyla Suse'de de belirli maaşlarla bir muhacirin komisyonu oluşturularak bunlara birer doktor ile eczacı ilave edilmesi uygun görülmüştür⁷¹. Böylece muhacirlerin sevk ve iskân işlerinin organizasyonu kolaylaştığı gibi toplu göçlerde sık görülen salgın hastalıklara karşı da bir tedbir alınmıştır.

c- Göçmenlerin Bingazi'ye Çıkarılmaları

Muhacirlerin iskânı ile ilgili yayınlanan matbu talimatnamede iskân olunacak göçmenlerin işleyecekleri arazilerin verimli olması ve kurulacak köy ve kasabaların hoş görünümü ve sağlıklı olmasına dikkat edilecekti. Ancak bu şartları tespit edecek iki fen memuru ile hazırlıklara gerekli para hemen temin edilememiştir. Daha sonra İnyet vapuruyla İzmir'den 1070 kusûr göçmenle 150.000 gurus geldikten sonra göçmenler Bingazi'ye çıkarılıp, yemek ve yevmiyeleri verilerek dinlenmeleri sağlanmıştır. Ardından göçmenler iskân bölgesinin tam ortasında olan Susa'da bulunan bir başka komisyona teslim olunmuşlardır. Burada daha önce hazırlanan 200 çadıra göçmenler yerleştirilmiştir. Ayrıca buraya 4 km uzaklıkta bulunan ve zamanla harap olmuş su yollarının da onarımına başlanmıştır. Yine vapurlarla gelmekte olan göçmenler Susa'ya gönderilerek hasta ve bakıma ihtiyaç duyanlar geçici olarak Bingazi'de bırakılmıştır. Para ile fen memurlarının muhacirlerden evvel gelmemesi yüzünden ön hazırlık yapılamamış ve beş yüz hane civarındaki göçmenlerin iskân ve inşaat masrafı olarak 25.000 liraya ihtiyaç varken Aydın vilayetinden havale edildiği bildirilen 18.000 liradan Bingazi'ye ulaşan ancak 3070 liradan ibaret olup bu da üç postada muhacirlerle birlikte gelmiştir.

⁷⁰ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 5 (9.Ra.1317/ 17.VII.1899).

⁷¹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 18-19 (30.R.1317/ 6.IX.1899). İskân olunacak önceden belirlenmiş bölgelerin incelenmesi ve haritalarının çıkartılması için İskân memuru olarak Suphi Efendi görevlendirilmiştir. İskân memuruna arazide yardımcı olmak üzere de Bingazi Sancağı Meclis idare azasından Mansur Kâhya görevlendirilmiştir. Mansur Kahya'ya maktuan belirlenmiş 5.000 kuruşun başlangıç olarak 2500 kuruşu veriliyordu. BOA., *A. MKT. MHM.*, 508/9 (7.N.1317/ 8.I.1900).

Keşif memurları ilk gelen 500 hane göçmeni aşağıda tabloda gösterildiği üzere yerleştirmeyi planlamıştır.

Yerleşim Yeri	Hane Sayısı	Açıklama
Susa	200	Memurların keşifleri gereğince Susa'da yarım kalan inşaatların tamamlanabilenleri ile var olan 60 mağaraya yerleştirilerek kıştan korunacaklardır.
Ayn-ı Şahhat	50	Geçici olarak önce buradaki mağaralara yerleşecekler sonra da konutları inşa edilecek.
Gerse	150	Derne bitişiğinde sahil boyunda Gerse'de iskân olunacaklarından evleri yapılıncaya kadar Derne'de kalacaklardır.
Re'sü'l-hilâl	100	Elde kalan 200 çadır Re'sü'l-hilâl'de kurularak orada evleri inşa olununcaya kadar çadırlarda barındırılacaklardır.

Ancak tüm bunların yapılabilmesi için acilen karşılığı bulunabilmiş 18.000 liranın geri kalanyla bu paranın üst tarafı nereden bulunacaksa acilen çaresine bakılması önemle arz ediliyordu. Muhacirlerin büyüğüne yarım kıyye ve küçüğüne 100 dirhem un verilmek üzere günde 1000 kıyyeden ayda 30.000 kıyye una ihtiyaçları olduğundan ileride bozulmaması için taze un olmak şartıyla mevcut ve gelecek muhacirlerin altı aylık gereksinimi olan 400.000 kıyye unun az müddet zarfında yetiştirilmesi istenmiştir. Yoksa parası gönderilse bile Bingazi'de zahire kıtlığı olduğundan un bulmanın mümkün olmayacağı hatırlatılmaktadır. Kış yaklaşmakta olduğundan deniz ulaşımının zorluklarının da göz önüne alınarak gerekli makamların uyarılması istenmektedir. Bütün bunların yanında göçmenlerin iskân olunacakları bölgelerde kasaba, köy, çarşı ve pazar bulunmadığından arzu ettikleri ve kendi paralarıyla almak istedikleri şeyleri alamadıklarından şikayetlerin büyük oranda bundan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Yine oralarda yağ, sabun, zeytin ve şeker gibi şeyler olmadığından uygun fiyatla satmak şartıyla belediye dairesince teşvik edilen birkaç bakkal oraya gönderilmiştir. Su sorunu ise gerekli su yolları tamir edilinceye kadar Bingazi ve Derne'den varillerle taşınarak halledilmeye çalışılmaktadır⁷².

d- İskân Süreci ve Yaşanan Sorunlar

Bingazi'ye çıkarılan göçmenler önemli sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Nitekim bu durumu haber alan Sadaret, Suse limanına çıkartılmış

⁷² BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 29, 32 (20.C.1317/ 26.X.1899).

olan göçmenlerin su kıtlığı ve çadır, baraka gibi barınma eksiklikleri yüzünden perişan olduklarını, halbuki Ayn-ı Şahhat'ta çok miktarda su bulunduğu gibi iskâna elverişli harabe ve mağaralar mevcut olup çok az masrafla tamirinin mümkün olduğu haber alındığından durumun araştırılarak sıkıntı çektirilmemesini yerel idareye emrediyordu. Ayn-ı Şahhat'ta su bulunmadığı ve iki saat mesafeden su taşımak mecburiyetinde olduğu yolundaki söylentilerin İzmir'de duyulması üzerine Aydın valisi Bingazi'ye gönderecek göçmen bulmakta zorlandığını bildiriyordu. Oysa mutasarrıf, her şeyin yolunda olup göçmenlerin rahat ettiklerini rapor etmekteydi⁷³.

Gerçekte ise göçmenlerin en temel barınma ihtiyaçları karşılanmadığı gibi sefalet ve perişanlığın pençesinde iskân memurları tarafından dayak da dahil kötü muameleye maruz kaldıkları anlaşılmaktadır⁷⁴. Yaşanan olumsuzluklar nedeniyle Bingazi şehrinde geçici olarak tutulan göçmenlerden bazıları aileleriyle birlikte Girit'e dönmek istediklerini bildirmişlerdir. Muhacirin Komisyonu birinci üyesi Rıza Paşa, Meclis-i Vükela'dan görüş bildirmesini istemiştir. Meclis-i Vükela, daha önce zaten Girit'te halledilmesi gereken işleri için gitmek isteyenlere geçici olarak izin verildiğini diğerlerinden de geri dönmekte "ısrarlı" olanların geri dönüşlerinde hiçbir siyasi engel bulunmadığı yolunda görüş bildirmiştir⁷⁵.

Göçmenlerin şikayetleri üzerine Bingazi mutasarrıfı hemen bölgeye giderek teftişte bulunmuştur. Susa'da toplanan bu göçmenlerin burada ancak 120 hanesinin barınabileceği anlaşıldığından göçmenler daimi konutları yapılmaya kadar heyetin belirlediği yerlere götürülme teklifini kabul etmişlerdir. Ancak bu sefer de kimin nereye gideceği konusunda aralarında anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun üzerine ahalinin muhtarları kura çekerek herkes muhtarı nereye kurada çektiyse oraya gitmeye razı olmuştur. Ancak kuralar çekilince göçmenlerin kışı güvenle geçirebilecekleri geçici iskân merkezleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

⁷³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 20-21, 31 (7-18.Ca.1317/ 13-24.IX.1899). Aydın valisinin telgrafi için bkz. BOA. *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 24-25 (17.Ca.1317/ 23.IX.1899).

⁷⁴ BOA., *Y. PRK. AZI.*, 39/63 (9.C.1317/ 15.X.1899). Nitekim buraya inşaat için gitmiş bir bıçakçı esnafı göçmenlerin çalılardan yaptıkları kulübelerde yaşamaya çalıştıklarını, yağmurların bastırmasıyla hayvanların bile barınamayacağı bu yerlerde yaşamaya çalıştıklarını ve iskân memurlarının sert muamelelerini Muhacirin Komisyonu'na acı bir dille yazmıştır. Dilekçeyi üst makamlara ileten muhacir sevk memuru Muhsin eğer göçmenlerin bu iskân memurlarının ellerine kalacak olurlarsa büyük çoğunluğunun telef olmaları sonucunu doğuracağından acilen gereğinin yapılmasını istemiştir.

⁷⁵ BOA., *MV.*, 98/55 (28.Ca.1317/ 4.X.1899).

Geçici yerleşim yeri	Hane Sayısı	Açıklama
Susa	250	O ana kadar yapılabilen evlerle iskâna elverişli mağaralara yerleştirilmişlerdir.
Ayn-ı Şahhat	50	Buradaki iskâna elverişli mağaralara yerleştirilmişlerdir.
Tulmayta	75	Buradaki iskâna elverişli mağaralara yerleştirileceklerdir.
Derne	140	Derne'de çeşitli binalara yerleştirilmişlerdir.
Bingazi	Geriye kalan göçmenler	Mutasarrıf bunların sayısını bildirmemiştir.

Mutasarrıf, göçmenlere yapılacak daimi konutların tanesi 10 liraya mâl olacağını tahmin olunduğunu, ancak bu meblağın konut inşaatında göçmenlerin ücretsiz çalışacakları hesap edilerek çıkartıldığını, oysa göçmenlerin buna yanaşmayıp ücret istemeleri üzerine fiyatın konut başına 20 liraya yükseldiğini bildirmiştir. Dolayısıyla 1200 hane için yapılacak konutun 24.000 liraya mâl olacağını ve bunun da altı aya taksim edilerek ödenmesini talep etmiştir⁷⁶. Bu hesaba Muhâcirin-i İslâmiye Komisyonu itiraz etmiştir. Komisyon, mutasarrıfın bu hesabı oraya öncelikle 5000 nüfus daha sonra da 1000 nüfus göçmen yerleştirileceği varsayımı üzerine hesap yaptığını oysa Kasım 1899 tarihine kadar 2500 civarında göçmenin Bingazi'ye gönderildiği ve diğerlerinin gitmek istememesinden dolayı başka sevkiyat yapılmayacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla bu paranın tahsisine gerek olmadığına ve o ana kadar Aydın vilayetine havale edilmiş olan 25.000 lira ile yetinilmesine karar vermiştir⁷⁷. Ancak Bingazi Mutasarrıflığından gelen telgrafta 18 Mart 1900 tarihine kadar Bingazi'ye gerek İzmir'den gerek doğrudan Girit üzerinden 800 hane yani 4000 civarında göçmen geldiğini tespit etmiştir. O yüzden ilk olarak hesaplanan 50.000 liranın gönderilmesini istemektedir. Mutasarrıflık o ana kadar Aydın Valiliği aracılığıyla gönderilen paranın 7.000 lirasını harcamış geri kalan 18.000 liranın da acilen gönderilmesini istemiştir. Meclis-i Vükela bu isteği olumlu karşılamış ve 18.000 liranın hemen gönderilmesi ve geri kalan 25.000 liranın da muhacirin masrafları karşılığı olarak ayrılmış olan pul gelirlerinden ara ara gönderilmesini Maliye Nezareti'ne bildirmeği

⁷⁶ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 38 (21.C.1317/ 27.X.1899). Bu belgede Bingazi mutasarrıfının rakamları biraz abarttığı izlenimi doğmaktadır. Gerçi rakamlar ne kadar artarsa gelecek para da o oranda artacaktır. Oysa mutasarrıf sürekli para istemesine rağmen bu tarihe kadar yapıldığı şüpheli sadece 12 konuttan bahsetmektedir.

⁷⁷ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 37 (7.B.1317/ 11.XI.1899).

kararlaştırmıştır⁷⁸. Sonuçta göçmen sayısı 4000 olsa da başta tüm masraflar için tahmin edilen 50.000 liranın tahsis edilmesi gerektiğine karar verilmiştir⁷⁹.

Bingazi Muhacirin Komisyonu eğer gerekli para zamanında gönderilirse bu göçmenlerin 1900 senesinin Ekim ayına kadar konutlarını hazırlamayı ve ayrıca göçmenleri bu geniş, verimli toprakları işleyebilecekleri duruma getirebileceğini planlamıştır⁸⁰.

Bütün bu süreç devam ederken göçmenlerin perişanlığı devam etmekteydi. Nitekim verdikleri dilekçelerde ellerinde avuçlarında birikmiş paraları kalmadığı gibi elbiselerinin eskilikten dikiş tutmadığı bir an önce iskân yerleri hazırlanıp istikballeri temin edilmezse İzmir ve Antalya gibi yerlere nakillerini istemişlerdir⁸¹. Hükümet hemen Mart 1900'de, Bingazi'de ki göçmenlere dağıtılmak için 2500 çift ayakkabı, 1000 adet yorgan ve 500 top Amerikan bezi satın alınmasına karar vermiştir⁸².

Bu arada göçmenlerin başka hayati sorunları daha ortaya çıkmıştır. Bunların en başında iâşe sorunu yer almaktadır. Nitekim Haziran 1900 tarihinde göçmenlerin birkaç haftalık erzakı kaldığından ve mahallinden de karşılanması mümkün olmadığından acilen merkezden 100.000 kıyye taze un istenmiştir⁸³. Yaklaşık bir ay sonra gerekli un iskân bölgesine çıkarılmıştır. Bunun dışında göçmenlerin iskânı için gönderilmesi gereken para yaz mevsiminin yarısı geçtiği halde gönderilmediğinden yeni başlamış inşaatların yapımı da tatil edilmiştir⁸⁴. Bunun üzerine mutasarrıflık, muhacirlere mesken inşası için gereken 16.000 liranın acilen Bingazi'ye gönderilmesini yada adı geçen muhacirlerin ahalisi meskun olan vilayetlere aldırılmasını talep etmiştir⁸⁵.

⁷⁸ BOA., *MV.*, 99/56 (17.Za.1317/ 18.III.1900). Bazı göçmenlerin İzmir üzerinden değil doğrudan Bingazi'ye geldiklerini göçmen muhtarların dilekçeleri de doğrulanmaktadır. Bkz. BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 45 (6.L.1317/ 6.II.1900).

⁷⁹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 46-47 (16.Za.1317/ 17.III.1900).

⁸⁰ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 49 (17.L.1317/ 17.II.1900).

⁸¹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 45 (6.L.1317/ 6.II.1900).

⁸² BOA., *A. MKT. MHM.*, 509/1 (6.Za.1317/ 7.III.1900). Bu malzemelerin masrafına Aydın vilayetine deprem yardımı olarak toplanmakta olan 70.000 kuruş karşılık gösteriliyordu.

⁸³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 511/1 (20.S.1318/18.VI.1900). Bütün iskân süreci içerisinde göçmenlerin iâşesi büyük sorun teşkil etmiş ve uzun yazışmalara konu olmuştur. Bu konuda en önemli problemler bölgenin uzaklığı dolayısıyla gönderecek gemi bulunamaması ve gerekli un vs iâşenin Bingazi'den temin edilememesidir. Bkz. BOA., *A. MKT. MHM.*, 510/33 (26.C.1318/ 21.X.1900); BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 100 ve 103.

⁸⁴ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 74-75 (17.Ra.1318/ 14.VII.1900).

⁸⁵ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 82 (27.Ra.1318/24.VII.1900).

İskân için gereken para gelmeyip iskân işi gecikince, göçmenlerin bir kısmı Girit ve başka yerlere gitmeye kalkışmıştır. Nitekim bazılarının yabancı elçilere başvurmaları üzerine elçilerin olayı soruşturmaya başlaması ve 100 haneden fazlasının da İngiltere konsolosunun yardımıyla Kandiye'ye gidecekleri sezildiğinden Bingazi Mutasarrıflığı ne şekilde hareket edeceğini merkeze soruyordu. Sadaret, bu gelişmelerin doğuracağı siyasi sonuçlardan telaşlanmış ve Maliye Nezareti'nden acilen gereğini yerine getirmesini istediği gibi Bingazi mutasarrıfına da göçmenlerin sağa sola savuşmasını önleme emrini vermiştir⁸⁶.

Ancak umudunu yitiren göçmenler hızla İzmir'e geri dönmeye başlamıştır. Nitekim Bingazi mutasarrıfı Eylül 1900 tarihine kadar göçmenlerin 500 nüfustan fazlasının Anadolu'ya geçtiğini diğerlerinin de geçmek için izin istemekte olduklarını rapor etmiştir⁸⁷.

1900 Ekim ayı sonlarına gelindiğinde Susa'da göçmenler için sadece 50 konut yapılabildiği görülmüştür. Göçmenlere yerleşecekleri konutları devlet yardım etmek şartıyla kendileri yapmaları teklif edilmişse de onlar amele yevmiesi talep etmişler ve evleri yapılmadan hiçbir yere adım atmayacaklarını söylemişlerdir. Ayrıca Bingazi'de ve Derne'de toplanmış olduklarından salgın hastalıkların ortaya çıkması olasılığı da yerel idarecileri korkutmaktadır⁸⁸.

1901 Ocak ayında yine göçmenlerin yaşelerini temin edecek çok az erzak kalmıştır. Üstelik sancaktaki ürün yetersiz olduğu gibi aşarın bereketsizliği dolayısıyla Bingazi'den zahire tedarikinin zor olacağı mahallinden bildirilmektedir⁸⁹. Bunun üzerine yaklaşık bir ay sonra İzmir'den Saadet vapuruyla gerekli un ve zahire Bingazi'ye gönderilmiştir⁹⁰. Bunlarla birlikte gönderilen 25.000 guruş nakitin muhacirlerin konut ihtiyacı için çok az bir para olması dolayısıyla daha önce talep olunan 15.000 liranın Trablusgarp Rüsumat veya Duyûn-ı Umûmiye Nezaretlerinden birine havale edilmesi istenmiştir⁹¹. Ancak bu 15.000 liranın bir kerede verilmesini tekrar tekrar istediği halde İzmir vilayetinden gönderilen 30.000 guruş ile muhacirlerin iskân mahallerine naklinin dahi imkansız olduğu mahallinden bildirmiştir. Ayrıca Bingazi ile

⁸⁶ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 53-57 (25.M.1318/ 24.V.1900); BOA., BEO. Nezaret ve Devair Muhacirin Komisyonu Sadıra, Defter no: 764, hususi no: 10, (17.M.1318/ 16.V.1900); BOA., Y.EE.Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, 86-11/1072 (2.S.1318/31.V.1900).

⁸⁷ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 93 (15.Ca.1318/ 10.IX.1900).

⁸⁸ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 111-112 (3.B.1318/ 27.X.1900).

⁸⁹ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 114 (9.L.1318/30.I.1901).

⁹⁰ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 117 (17.L.1318/ 7.II.1901).

⁹¹ BOA., A. MKT. MHM., 506/11 s. 126 (16.Za.1318/ 7.III.1901).

Derne'de kiralık evlerde oturmaya devam eden göçmenlerin iskânı için gerekli para gönderilmeyecekse kış gelmeden göçmenlerin İzmir'e gönderilmesini istenmekteydi⁹².

Tespit edilen bu 15.000 lirayı Aydın vilayetinin ödeyemeyeceği anlaşılınca bu paranın üçe bölünerek Aydın, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Halep vilayetlerinden temin edilmesine karar verilmişse de bundan da bir sonuç çıkmamıştır⁹³. Bingazi'deki yerel yönetim ise göçmenlerin yevmiyelerini ödeyemeyecek duruma geldiğinden bu durumu göçmenlere açıklarsa yabancılara karşı bir yolsuzluğa girişebileceklerinden korkmaktadır⁹⁴.

1902 Şubat'ında yerel yöneticiler, yeniden bir girişimde bulunarak Derne ve Bingazi kasabalarında bulundurulmuş göçmenlerin iskân yerlerine sevki için gereken masrafla her aile için ikişer odaya bedel birer odalık meskenlerinin müteahhitler vasıtasıyla inşası için 300.000 gurus gönderilmesini istemiştir⁹⁵. Sonuçta problemi çözecek gerekli para bir türlü bulunamadığından Maliye Nezareti, umutsuzca tüm vilayetlerin defterdarlıklarına yazarak çare aramıştır⁹⁶.

Osmanlı Devleti'ne gelen Girit göçmenlerinin hepsi iskân olundukları halde üç seneye yakın bir zamandan beri Bingazi göçmenlerinin yeterli para gönderilmemesi yüzünden iskân olunamamaları ve Bingazi Sancağı'nın gelirlerinin de azlığı sebebiyle geçimlerinin zor sağlanması üzerine göçmenler daha da sıkıntıya ve umutsuzluğa düşmüştür⁹⁷. Nitekim verilen emirler her ne olursa olsun Nisan 1902 tarihine gelindiğinde toplam 4000 nüfus göçmenin büyük çoğunluğu başka yerlere gitmiş ve orada yalnızca 1315 nüfus kalmıştır⁹⁸. Geride kalan göçmenler de İdare-i Mahsusa vapuruyla İzmir'e dönmek için hazırlıklara başlamış ve mutasarrıf ta onlara engel olmayacağını bildirmiştir.

⁹² BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 151, 156-157 (12.R.1319/ 29.VII.1901).

⁹³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 171, 182, 184, 190-191 (8.N.1319/ 19.XII.1901).

⁹⁴ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 207-208 (22.L.1319/ 1.II.1902). Mutasarrıfın göçmenler hakkındaki sert ifadelerine bakılırsa (örneğin: "tabiatlarında var olan yolsuzluk") bu meseleden bezmiş gözükmektedir. Öyle ki para gönderilmezse göçmenlerin diğer vilayetlere dağıtılmasını yoksa gelecek ilk Osmanlı vapuruna bindirebildiği kadarını yükleyerek İzmir'e gönderilmesi konusunda telgrafla emir beklemektedir.

⁹⁵ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 199 (17.Za.1319/ 26.II.1902).

⁹⁶ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 197 (14.M.1320/ 23.IV.1902).

⁹⁷ BOA., *A. MKT. DH. BZ.*, 1920, 1/19 (14.M.1320/23.IV.1902); BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 220 (10.M.1320/ 19.IV.1902).

⁹⁸ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 233 (3.M.1320/12.IV.1902). Bingazi'deki Muhâcirin Komisyonu'nun hazırladığı raporda bu göçmenlerin nereye gittikleri bildirilmemektedir. Ancak daha önce verilen dilekçelere ve yazışmalara bakılırsa bunların büyük bir kısmının İzmir'e dönmüş olması muhtemeldir. Bir kısmının ise iskândan umudunu keserek kendi imkanlarıyla Bingazi ve Derne şehirlerinde iş gücü tufâk yerleşmiş olmaları mümkündür.

Merkezî idare ise muhacirlerin sağa sola dağılmaması için gereken tedbirlerin alınmasını ayrıca göçmenlerin nereye gitse yine devletin harcama yapacağı hesap edilerek Bingazi'de iskânlarına çalışılması gerektiğini bildirmekteydi⁹⁹.

Geride kalan 1315 göçmenin iskân, iaşe ve ziraat aletleri için gerekli 1.075.000 guruştan 300.000 guruşunun acilen 1902 senesi Mayıs-Haziran ayları içinde geri kalan kısmının da Eylül ayına kadar parça parça gönderilmesi yerel idare tarafından yeniden istenmiştir. Eğer bu para da zamanında gönderilmezse göçmenler bir yıl daha misafirlikte kalacak ve bundan da hazine zarar görecek¹⁰⁰. Ayrıca göçmenlerin kirada oturdukları konutların penceresiz ve zeminden aşağıda olması nedeniyle var olan rutubet yüzünden çeşitli hastalıkların ortaya çıkmasından şüphe edilemeyeceği de raporlara yansımaktaydı¹⁰¹.

Umutsuzluk ve perişanlık o kadar ileri boyutlara varmıştır ki yukarıda da belirtildiği gibi özellikle maddî durumu uygun olan göçmenlerin büyük çoğunluğu kendisini zaten Anadolu'ya atmıştı. Geriye kalanlar ise bir yere gitmeye maddî gücü yetmeyenlerdir. Üstelik geride kalanların 4 ay boyunca verilen günlük yevmiyeleri de kesildiğinden, zaten fakir bir bölge olması yüzünden iş güçte bulamadıklarından açlık tehlikesiyle yüz yüze gelmişlerdir. Sabırları taşan göçmenler doğrudan Sadaret'e bir dilekçe yazarak Bingazi'de ki memurların kendileriyle ilgilenmediklerini ve orada oturan iskân memurunun ise bütün olanların sorumlusu olduğunu, kendilerine hiçbir yer gösterilmediğini, eğer gösterilseydi kendilerinin çalışarak evlerini yapabileceklerini ifade ederek doğrudan iskân memurunu beceriksizlikle suçlamışlardır¹⁰².

Bu arada iskân sürecinin bu kadar uzaması ve yapılan iskân masrafları konusunda bazı yolsuzluklar yapıldığı ihbarı üzerine Sadaret harekete geçerek, iskân işine bakmak üzere bölgedeki güvenilir memurlardan ve ileri gelenlerden bir komisyon oluşturularak harcamaların bu komisyon aracılığıyla yapılmasını

⁹⁹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 221, 229 (27.M.1320/5.V.1902). Göçmenler 500 nüfus adına yazdıkları toplu dilekçede yokluktan yatak, yorganlarını sattıklarını acı bir dille anlatmaktadırlar. Bu arada oturdukları evlerin aylık kira bedelinin 10 guruş olduğu da anlaşılmaktadır. BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 223 (9.S.1320/17.V.1902).

¹⁰⁰ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 213 (7.S.1320/15.V.1902).

¹⁰¹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 231 (6.S.1320/14.V.1902).

¹⁰² BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 244 (26.R.1320/1.VIII.1902). Oysa mutasarrıf göçmenlerin "oturdukları yerden kendilerini besletmek emelinde" olduklarını ve iskân bölgelerine gidip konutlarını bizzat kendileri yapma tekliflerini de kabul etmediklerini bildirmekteydi. BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 222 (19.Z.1319/29.III.1902).

Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine kesin bir dille emretmiştir¹⁰³. Yine geride kalan 250 hane civarında göçmenin iskânının 7-8 bin lira ile gerçekleşebileceği anlaşıldığından diğer masraflarla birlikte 15.000 liranın üçe pay edilerek tekrar Aydın, Halep ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid vilayetlerinin ödemesi istenmiştir¹⁰⁴. Ancak bu vilayetler ve Maliye Nezareti söz konusu beşer bin liralardan Rumî 1317 senesine ait bir borç olduğunu ve 1318 senesi başına kadar olan borçlara para verilmemesi yolundaki padişahın iradesi gereği bu paranın ödenemeyeceğini bildirmiştir¹⁰⁵. Fakat Sadaret bu konuda son noktayı koyarak söz konusu padişah iradesinin göçmenlerin zorunlu masraflarını kapsamadığını bildirerek bu paraların acilen gönderilmesini istemiştir¹⁰⁶.

Nitekim Sadaret'in kararlı tutumunun sonuç verdiği göçmenlerin konutlarının yapılarak iskânın kısa sürede gerçekleştiği daha sonra alınan kararlardan anlaşılmaktadır. Nihayet 1904 senesi Ocak ayında iskân işlemi tamamlanmış ve göçmenlere çift hayvanatı verilmesine dair Şuray-ı Devlet'in aldığı karar tebliğ olunmuştur¹⁰⁷.

Bu arada muhacirlerin sosyal ve iktisadi hayatını düzenleyen bazı kararlar da alınmıştır. Mesela göçmenlere verilen arsa ve emlakın on sene geçmeden borç için satılmasının uygun olmadığına dair Meclis-i Vükela karar vermiştir¹⁰⁸. Ayrıca tüm Girit muhacirlerinin de diğer başka muhacirler gibi göç tarihlerinden itibaren altı sene askerlik hizmetinden muaf tutulmalarına dair irade çıkmıştır¹⁰⁹.

Osmanlı Devleti'nde genel iskan politikası gereği yerleşme sonrası, muhacirler açısından beklenti yerli halk ve devlet ile herhangi bir uyuşmazlığa girmemeleridir. Bunu temin için muhacirlerin yeni yerleşim birimlerini yerli halkla bir çatışmaya girmeyecekleri bir ortamda oluşturmalarına çalışılmıştır. Topluca iskân yaygın olarak uygulanmıştır. Alınan tedbirlere rağmen zaman zaman yerli halkla hatta devletle bazı ihtilaflar olmuşsa da aynı dini

¹⁰³ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 252 (22.R.1321/18.VII.1903). Yapılan yolsuzluklardan bir tanesi de özellikle Girit göçmenlerinin iskân ve işleri için çıkartılmış olan pulların gelirinin usulsüz olarak vilayetlerde mal memurları tarafından başka yerlere harcanmakta olmasıdır. BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 212, 235 (4.S.1320/12.V.1902).

¹⁰⁴ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 247-248 (6.S.1321/4.V.1903).

¹⁰⁵ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 255, 259-261 (2.C.1321/25.VIII.1903).

¹⁰⁶ BOA., *A. MKT. MHM.*, 506/11 s. 258 (4.C.1321/27.VIII.1903).

¹⁰⁷ BOA., *BEO., Nezaret Sadıra*, Defter No: 763, s: 89, Hususi no: 45 (10.Za.1321/ 28. I.1904).

¹⁰⁸ BOA., *BEO., Nezaret Sadıra*, Defter No: 763, s: 83, Umum no: 19165 (3.Ca.1321/ 28.VII.1903).

¹⁰⁹ BOA., *A. MKT. MHM.*, 521/3 (25.L.1320/ 24.I.1903).

paylaşmalarının verdiği ortak gelenekler ve kültür bunun sürekli olmasını engellemiştir¹¹⁰ Başka yerlerde olduğu gibi Bingazi'ye yerleştirilen Girit göçmenleri ile de yerel halk arasında bazı sürtüşmeler yaşanmıştır. Nitekim 1908'de Susa'da bulunan göçmenler, göçebe Arap aşiretleri tarafından tehdit edilerek korkutulmuştur. Bu durumda askerî makamlar hemen gerekli tedbirleri aldıkları gibi bazı kabile şeyhlerine yapılan uyarılar sonunda Bingazi Kumandanlığı bir daha böyle bir tacizin yaşanmadığını bildirmiştir¹¹¹.

İtalyan harbi (1911-1912) sonrasında sayısı bilinmemekle beraber bazı Girit göçmenlerinin Anadolu'ya geldiği anlaşılıyor. Nitekim bir kısım Girit göçmeni Ödemiş'e gelmiş ve orada ticarete başlamıştır. Bunların da iki sene vergi muafiyetinden yararlanmalarına izin verilmeyerek temettü vergisi alınacağı Aydın defterdarına yazılmıştır¹¹². Ancak İtalyan harbi sonrasında Trablusgarp'tan Anadolu'ya göçün sınırlı olduğu kanaatindeyiz¹¹³.

SONUÇ

1578 yılında Osmanlı hakimiyetine girmiş olan Bingazi bölgesi asırlarca yarı bağımsız dayıların ve beylerin idaresinde yaşamıştır. Ancak 1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgal etmesiyle birlikte tüm Kuzey Afrika, Avrupa devletlerinin sömürge hedefi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti, muhtemel bir işgali önlemek amacıyla kendi müdahalesine en yakın ve uygun olan Trablusgarp ve Bingazi'yi 1835 yılında doğrudan idaresine bağlamıştır. Ancak Avrupa yayılcılığının önünü bu tedbirlerle kesemeyeceğini anlayan Osmanlı

¹¹⁰ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiyesi'ne XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri (29-31 Mayıs 1995) Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 128.

¹¹¹ BOA., *Y.MTV.*, 308/195 (29.Ra.1326/ 30.IV.1908).

¹¹² BOA., *DH.İD.*, 64/27 (17.C.1330/ 3.VI.1912).

¹¹³ Nitekim Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız taramalarda bu konuda başka bir belgeye rastlamadık. Yalnızca bir kısım milliyeti belirtilmeyen göçmenin İstanbul'a geldiğini ve bunlara bir süre tayinat verildikten sonra işçileri kesilerek geri gönderildikleri yada arzu edenlerin Anadolu vilayetlerinde iskân olduğunu tespit ettik. BOA., *MV.*, 160/15 (25.S.1330/14.II.1912). Yine bir süre sonra Trablusgarp'tan bir takım "sefil ve aciz" kişiler İstanbul'a gelip devletten maiyetlerini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Trablusgarp ve Bingazi Naibü's-sultan'ı olan Şemseddin Paşa'ya yeniden göçmen gelmesinin birçok güçlüğe sebep olacağı bu yüzden bunların memleketlerinde işçilerinin temininin daha kolay olacağı hatırlatılarak bundan sonra göçmen gönderilmemesi istenmiştir. BOA., *A.MTZ.TG.*, 1331.9.3, No: 2/31. Ancak tüm bu göçmenlerin Girit göçmeni olmadığı kanaatindeyiz. Çünkü Girit göçmenleri olduklarında Osmanlı idarecileri muhakkak bunu vurgulamaktaydılar.

idarecilerinin bölgenin asayişinin teminden sonra birinci öncelikleri Trablusgarp ve Bingazi'nin imarı ve kalkınması olmuştur.

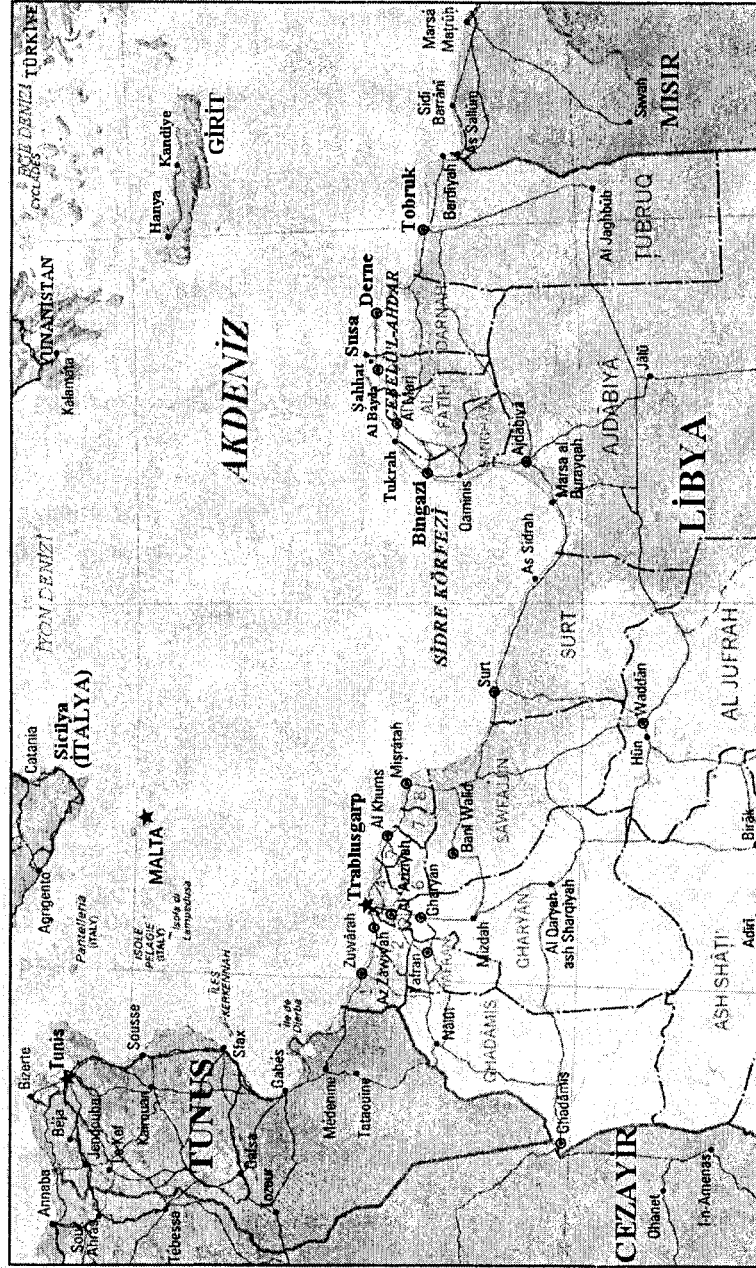
Bölgenin en önemli merkezi olan Trablusgarp'ta girişilen kalkınma ve imar girişimlerinden sonra sıra Bingazi'ye gelmiştir. Bingazi'de tarımsal potansiyeli bulunan ancak bir türlü ekonomik yaşama katılamayan Bingazi-Derne arasında sahil kesimini kaplayan büyük çoğunluğu yabanî zeytinliklerden oluşan Cebel-i Ahdar bölgesinin ıslah edilerek tarımsal kalkınmanın merkezi olması planlanmıştır. Bölgede o ana kadar bir sanayi altyapısı olmadığından tarımsal kalkınma Bingazi'nin kalkınması için hayati derecede önemli görülmüştür. Nitekim ciddi anlamda teşvik tedbirleri uygulanmıştır. Ancak bölgede göçebe Arap aşiretleri hakim olduğundan ve onlar da yerleşik hayata geçmeyi reddettiklerinden tarımsal faaliyeti gerçekleştirecek insan gücünün temininde problem çıkmıştır. Bunun üzerine 1860'tan itibaren uzun vadede bölgenin ekonomik ve sosyal yapısını etkileyecek bir karar alınarak Osmanlı İmparatorluğu'na yeni gelen Kafkas göçmenlerinden 1000 hanesini (yaklaşık 5000 nüfus) Cebel-i Ahdar bölgesine yerleştirilerek iş gücü eksikliği problemi çözülmek istenmiştir. Bu adımla bölgede yarım asır devam edecek ve birçok başarısız uygulamaları da içerecek bir göçmen iskân süreci başlamıştır.

Nitekim 1880'li yıllarda kararı alınmış ve birçok hazırlığı tamamlanmış bir girişimle 1000 hane Kafkasya göçmeni bölgeye yerleştirilmek üzereyken son anda Kafkasya göçmenlerinin sıcak iklime ayak uyduramayacakları ve bu kadar göçmeni orayı nakledecek paranın temin edilememesi yüzünden iskân gerçekleşmemiştir.

Ardından 1898'de Girit adasından Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan Müslüman göçmenlerin 1000 hanesinin Bingazi'ye yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu tercih hem bölge için hem de göçmenler için uygun bir seçim olmuştur. Çünkü hem göçmenler için Bingazi'nin havası uygundu hem de geldikleri yerde en iyi bildikleri zeytincilik tarımını yapabilecekleri bir yere iskân olunacaklardı. Ancak Bingazi'ye çıkarılan 4000 göçmen, üç dört yıl boyunca para yokluğundan ve bir takım suistimaller neticesi iskân olunamayıp perişan edilince bu göçmenlerin büyük çoğunluğu Anadolu'ya geri dönmüştür. Yine de geriye kalan 250 hane (yaklaşık 1250-1300 nüfus) planlanan bölge olan Susa'da iskân olunabilmiştir.

Sonuçta uzun bir süreç sonucunda bölgeye uygun ve hatta bölgedeki tarımsal kalkınmaya en iyi katkıyı yapabilecek göçmen iş gücü (Girit göçmenleri) bölgeye yerleştirilebilmiştir. Bu göçmenlerin her ne kadar

iskânında çok geç kalınmış ve sayıları yeterli olmamışsa da Bingazi bölgesinin tarımsal alanda kalkınması için ciddi anlamda nitelikli iş gücü olmuştur. Hiç kuşkusuz Girit göçmenleri bölgeye kendi kültürlerini ve üretim tekniklerini getirerek bölgenin bugüne kadarki gelişiminde önemli katkılar sağlamışlardır.

EK-I: GÖÇMEN İSKAN OLUNAN BİNGAZİ BÖLGESİ

ÖZET

1551 yılından itibaren asırlarca Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak Trablusgarp ocakları tarafından yönetilen bugünkü Libya, 1835 yılında doğrudan Osmanlı idaresine bağlanmıştır. Ardından bölgede özellikle tarım alanında birçok kalkınma hamlesi gerçekleştirilmiştir. İşte bu çerçevede Bingazi ile Derne arasındaki Cebel-i Ahdar bölgesini kaplayan yabancı zeytinlikler ıslah edilerek, Bingazi bölgesinin tarımsal açıdan kalkınması hedeflenmiştir. Nitekim önce bölgeye göçebe Arap aşiretleri yerleştirilmek istenmişse de bunda başarılı olunamamıştır. Ardından Kafkasya'dan gelen Çerkez göçmenler yerleştirilmek için uğraşmıştır. Bu yolda bir çok hazırlıklar yapılmışsa da bir sonuç elde edilememiştir. Nihayet 1898 yılında Girit'ten göç etmek zorunda bırakılan Müslüman göçmenlerden 1000 hanenin (5000 nüfus) bu bölgeye yerleştirilmesine karar verilmiştir. Sonuçta 4000 civarında nüfus Bingazi'ye ulaşmıştır. Ancak bu göçmenler uzun süre buraya iskân olunmamıştır. Nihayet çektikleri sıkıntılar yüzünden büyük çoğunluğu bölgeden ayrılmıştır. Bunlardan ancak 250 hanesi (1250-1300 nüfus) bölgeye yerleştirilebilmiştir.

Anahtar kelimeler:

Libya, Bingazi, Trablusgarp, Cebel-i Ahdar, göçmen, iskan, Girit, zeytin, tarımsal kalkınma

SUMMARY

Today's Libya, which from 1551 forward was attached to the Ottoman state for centuries and administered by units stationed in Trablusgarb, was formally attached to the Ottoman administrative system in 1835. In the following years, particularly in the agricultural sector, a number of developmental programs were enacted. Within this framework the region of the Ahdar Mountains (located between Bingazi and Derne), which was home to wild olives was developed with the objective of increasing the agricultural viability of the Bingazi district. Initial plans to settle nomadic Arab tribes in this region were unsuccessful. Subsequently efforts to settle Circassian refugees from the Caucasus were undertaken. This too, despite a number of preparations, did not obtain the desired result. Ultimately in 1898 a decision was undertaken to resettle 1000 families (5000 individuals) of Muslims refugees from the island of Crete in this region. In the end close to 4000 of these refugees arrived in Bingazi. However these refugees did not stay for any length

of time. As a result of the tribulations they were subjected to the majority soon left the region. In the end only 250 households (1250-1300 individuals) were successfully settled in the region.

Key Words: Libya, Bingazi, Trablusgarp, Cebel-i Ahdar, göçmen (refugee), iskan (settle), Girit (Crete), zeytin (olives), tarımsal kalkınma (agricultural development).

